

НА СЕЛІ.

ПОВІСТЬ

М. Школицька.
М. Кононенко.

Ціна 60 кр.

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

КНИГАРНЯ НАУК. ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, улица Чарнецького Ч. 26.

має на складі слідуєчі книжки:

Адам Дядько	Гроші а праця, повість	3-20 зр.
Антонович Вол. і Іловайський	Історія великого князівства литовського	1-60 "
Байда П. (Ніщинський)	Гомерово Одиссея, 2 томи.	2-20 "
	Одиссеєві плавники	—10 "
Бальзак Гонорій.	Батько Горіо, повість з франц.	2-00 "
Барвінок Василь (Барвіньский Вол.)	Безтаданне сватане, оповідане	—80 "
"	Цісар Йосиф II, відчит	—10 "
Барвіньский Йосиф.	Павло Подуботок, трагедія	—20 "
"	"Батьківщини" бібліотека І. Н. Дві хлопські держави.	—05 "
"	Хлопи і хлопська справа	—05 "
Бачинський Юліян.	Україна Ingredienta	—60 "
Баштовий.	Україньство на літературних позвак з Московщиною	—50 "
Безсторонний Ів	Відношеня обрядові в всхідній Галич.	—30 "
Бесіди про часи козацькі на Україні	Чернівці, 1897	—70 "
Бораківский.	Твори драматичні	1-30 "
Брет-Гарта.	Крієсі, повість з англійського	—60 "
Будзиновский Вяч.	Стрімголов, оповідане	—40 "
"	Оповіданя	—30 "
"	Як чоловік зійшов на пана	—50 "
"	Хлопський страйк.	—15 "
"	Грунтовий податок	—10 "
Верне Юлій.	Довкола землі подорож	—60 "
Верхратский Іван	Соматология.	—90 "
"	Начерк соматологіі	1-50 "
Гаршин Всевол.	Малярі, оповідане з великоруського	—10 "
Гейне Г—Л.	Українка і М. Ставицький. Книга пісень	—80 "
Герінг-Герасимович В.	Що то таке економія?	—20 "
Герштейкер.	Розбишаки на ріці Міссісіпі, повість з нім.	—80 "
Гете-Ріленко В.	Іфгенія в Таврії, драма.	—30 "
Гілерн Вільгельміна.	Власними силами, повість з нім.	1-20 "
Гоголь Микола.	Вечерниці, з великоруського	—10 "
"	Мертві душі, поема з великоруського	1-80 "
Гончаров.	Обломов, роман з великоруського в 2 том.	1-80 "
Гордієнко.	Картагенці й Римляни	—20 "
Глібов Леонід.	Байки	—05 "
Граб Павло.	З півночи	—20 "
"	З чужого поля	—20 "
"	Пролісок	—20 "
"	Доля	—20 "
Гребінка Евген.	Байки	—10 "
"	Чайковский, роман в 2. частях	—70 "
Григорієвич Гр (Цеглинський)	Шляхта ходячкова, ком.	—15 "
Григорієвич Гр.	Соколик	—50 "
"	Торговля жемчугами	—20 "
"	Арїонавти ком. в 3 д.	—50 "
Грушевський Михайло.	Виїмки з жерел до історії України-Руси.	1-00 "
"	" Жерела до історії України-Руси том I. II. і IV. по (том III вийде пізнійше).	2-00 "
Галіп Теодат.	Перші Зорі, оповідане.	—35 "
Данилевський Гр.	Збігці з Новоросії, повість з великоруського	1-00 "
"	" Нові землі. Роман в 2. частях	1-20 "

2012

B. 1866

НА СЕЛІ.

ПОВІСТЬ

М. ШКОЛИЧЕНКА.

Накладом Редакції „Літературно-Наукового Вістника“.

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1р 50к.

Збірка М. С. ВОЗНІКА

Львівська бібліотека
АН УРСР

№ И-35739

Присвячую моїй дружині.

I.

У Максима Мисака, як і у кожної людини, був і батько і мати, але хто вони були — ніхто того не знав і не відав, так само не відав, як і сам Мисак. Коли йому було дев'ять років і на його очах умирала хора „мама“, тоді вперше довідав ся він, що та мама була зовсім не його мама, а просто чужа, стороння жінка, що годувала Максима до дев'ять років. Покійну „маму“ звали Марусею Степовою; вона доживала останні свої дні на квартирі у міщанки, перекупки Мокрини Хведорівни. З того часу, як Максим почав пам'ятати себе, то завжди бачив перед собою ті самі дві кімнати, у яких жив з мамою, і ту саму Мокрину, що завжди приносила їм ранком молоко і яку мама називала або хазяйкою, або Мокриною Хведорівною. Коли-ж мама ослабла, то нераз посилали Мокрину за лікарем, часто скаржилась їй на свою хворобу і нераз в розмовах з нею згадувала імя — Максим. Хлопець угадував, що то про його була річ, але не прислухав ся до розмови і не знав, про що була бесіда. Коли-ж мамі зробило ся дуже вже недобре, тоді вона послала за Мокриною і наказала, щоб та зараз же прийшла вкупі з ним. Мокрина жила в одному домі через сїни і через хвилину обоє вони вернулись до хорої мами. Мама важко дихала; у грудях у неї хрипіло і вона дуже часто спиналась, коли говорила тоді. Усіх маминих слів Максим не пам'ятав гаразд або позабував, але-ж ті слова, що доторкались саме до його, він пам'ятав

ясно і виразно. Мама поклала тоді йому на голову свою холодну важку руку і говорила до хазяйки:

— Мокрино Хведорівно! Чую в своїй душі, що завтра вже мене не буде на сьвітї. Сю ніч я умру. Усе, що бачите отут у хатах, я призначаю вам, — візьміть собі. У скринї знайдете гроші... Що зостанеть ся після похорону — потратьте на його, на Максима... Не обижайте його. Він був круглим сиротою до сього часу, а завтра осиротїє ще більше, — тож не обижайте його. Малим немовлятком я знайшла його в Полтаві, в снігу, на вулиці. Цілу ніч відтирала його спіртом, плакала над ним, побивалась, просила Бога оздоровити його. Бог прийняв мої молитви, оживив, оздоровив його. Я хотїла віддати його в поліцію, але та ніч, віддана на пів замерзлій дитині, зробила мені Максима рідною дитиною і я лишила його у себе. Ось уже девять років минуло, як кохаю його, доглядаю, обороняю від хороб та всього поганого. Задля його тільки і приховувала я ті гроші, хотїлось мені зробити його людиною, та Господь не допускає... Театральне житте розбило мої нерви, здоровля, силу... А ти, дитя моє, — знявши з Максимової голови руку, говорила мама далі, — не забувай... Не забувай, синочку, що ти на сьвітї сам, що від тебе самого залежати буде зробитись або гарною людиною, або поганою... Дбай, прикладай усї свої сили, щоб стати гарною, а не поганою людиною... Чуєш мене, Максимку?

— Чую! — ледво відповів тоді Максим, але не плакав. Плакати йому не хотїлось, а тільки важко було, відбирало голос. Мама теж не плакала і не стогнала; вона тільки часто спинялась, бо у неї хрипіло в грудях, у горлі, і важко було говорити.

Тієї-ж таки ночі сонного Максима забрали від мамі і перенесли в хату до хазяйки Мокрини. Там розбуркали його і відвезли аж на другий кінець міста до Мокрининого брата. Максим прожив там два тижні, а може й більше, бо коли Мокрина забрала його і привела до себе до дому, то на квартирі у неї стояли вже мамині шафи, етажерки, зелений стіл, декілька малих круглих столиків, канапка, крісла, зеркало мале і велике і багато дечого иньшого,

окрім одежі та зеленої великої скрині, — сього не бачив він ні в одній хаті. Про маму йому не казали нічого, але він дуже добре розумів, що мамі вже не було на світі, бо й та квартира, де жили вони, була тепер порожня, обита новими шпалерами і красільщик докрашував саме підлоги.

Максим думав про маму що дня, сумно було йому без неї, та він мовчав, не скаржився і не казав нікому ні єдиного слова. Страшно було йому питати про се, та і взагалі він почував себе ніби заляканим, хоч його й не обижав ніхто і не гримав на його. Мокрина та її чоловік поводитись з ним ласкаво, так саме як і з Омельком, своїм сином, що був на два роки старший від його. Кожної суботи, як і при мамі велось, йому мили голову, давали чисту сорочку, а раз на місяць водили до лазні і він ні в чому не спостерігав різниці між собою і Омельком, а все таки почував себе чужим, боязко ходив по хаті, несміливо просився піти погуляти з дітьми, а коли йому приказували що, то слухав уважно і зараз же робив, що було зведено, хоть часом і не бажалось йому того робити.

Через рік Максима віддали до тієї самої школи, до якої другий уже рік ходив і Омелько. Максим був тихим і в школі, бояв ся учителя і все, що той задавав вичувати — вичував як своїх п'ять пальців. Учитель часто хвалив Максима і сим наддавав йому ще більшої охоти до науки і разом з тим ставав уже не таким страшним, як то було з початку. На весну Максим догнав наукою Омелька; учитель хвалив його за се ще більше, і взагалі так гарно поводив ся з ним, що Максим справді почав любити його і через те на кожному кроці дбав догодити йому ще більше. Раз тільки трапило ся так, що обидва хлопці не повиучували своїх лекцій, але той один раз застав Максимови в голову на віки. Коли другого дня йшли вони з Омельком у школу, Максима пронизувало то огнем, то холодом, — він і турбував ся і бояв ся, що не вичув лекцій. Чим ближше доходили вони до школи, тим страшніше робило ся Максимови. Коли-ж він ступив на шкільний поріг, то зовсім уже не міг утриматись і на весь голос розплакав ся. Плач його мішав ся з нервовими викриками

і чим більше дбав хлопець утримати себе, тим голоснійше виривались з його грудей здавлені покрики і він сам не тямив, що діється з ним. Наука в школі ще не починалась, бо було досить рано, але-ж Максимів плач та викрики примусили вчителя вийти з своєї кімнати ранійше і розпитатись. Чверть години допитував ся вчитель, що таке з ними, але не маючи змоги нічого зрозуміти, силоміць повів Максима до своєї кімнати і, заспокоївши його з великим трудом, сяк-так довідав ся про причину плачу. Коли причина виявилась, учитель мягким, ласкавим голосом промовив:

— Яке-ж бо ти дурне хлопа! Замість отак плакати взяв би ти краще книжку, сів донебудь у закутку і поки почалась би наука, ти-б і вивчив свою лекцію.

Максим сподівався і був певний, що його ждала якась надзвичайна кара, а коли почув, що вчитель так ласкаво пораяв йому що діяти, він раптом засьміяв ся, живо кинув ся до вчителя і хотів поцілувати його, але знов злякав ся і спинив ся.

Учитель пильно подивив ся на Максима, погладив його по голові, спитав, яким родичем доводив ся він Омелькові і коли почув, що Максим сам не знав, чий він з, замислив ся на хвилину і нарешті спокійно вимовив:

— Так отже засядь у закуток тай учи ся, поки що!

Коли Максим вийшов від учителя, дівтора кинулась до його і почала розпитувати. Максим не знав що кому сказати і мовчки пробивав ся у закуток школи, а товариші товпились за ним. На порозі з'явив ся учитель і гукнув:

— Не чіпайте його, він мусить вивчити лекцію!

Школярі розсипались по всій школі, а Максим справді заліз у самий закуток і там, розгортаючи свою книжку, почував сором, що всі товариші його віддали про те, що він не знає лекції. Одначе-ж знайшовши те, що йому треба було вивчити, Максим вигнав із своєї голови всі сторонні думки і взяв ся до лекції.

Три роки ходив Максим до школи, але ні разу вже не трапило ся, щоб він не знав лекції. За сі самі три роки йому так припала до вподоби наука, що коли повернув ся з свідомством до дому, то замість радості був

сумний і невеселій. Мокрина подивилась на його, здвинула плечима і промовила:

— Чудний ти хлопець! Чужі діти радіють, що покінчили школи, а ти неначе той оселедець посолений! Чого тобі ще треба?

— Хотів би ще вчитись, — несміливо відповів Максим.

— Бач, чого тобі захотіло ся! Нікому було, хлопче, дбати, щоб було за що вчитись. І так Богови дякуй!

Не сьому закінчилися усі розмови. Другого дня обидва хлопці приставлені були на базарі до торгівлі: Омелькови звеліла мати продавати хліб та булки, а Макенмови призначила продавати на базарі і розносити по дворах бублики.

Максим узяв ся до роботи. Ранком рано розносив бублики повседашнім покунцям до дому, а далі весь день сидів з вязками бубликів на базарі і торгував. Діло у його йшло добре; догани від хазяйки Мокрини не випадало ніякої і Максим почував себе задовольненим, що справляв ся в торгівлі, як і дорослий купець.

Якось раз пізнав Макенма учитель і підійшов до його:

— Бублики продаєш? — запитав він.

— Бублики, — почервонівши відповів хлопець.

— Сам додумав ся торгувати, чи тебе посилають?

— Ні, посилають... Я живу у Омелькової матері.

— А вільний час буває у тебе?

— А вже-ж буває.

— Що-ж ти тоді робиш?

— Та так — то се, то те!

— Ти-б краще до мене заходив; я давав би тобі книжки читати, — читав би та осьвічував ся.

— Я й сам думав про се, та не посьмів...

— Собі шкоду робиш! Ти-ж знаєш, що я всім школярам книжки даю. Коли книжки цікавлять тебе, то добувати їх і учитись по їх треба сміливо, а не з нишка! Ти хлопець здатний і коли не марнувати-меш часу, а читати-меш книжки, то вони тобі віддячать згодом, сам побачиш!

Учитель купив вязку бубликів і пішов, а Максим дивився за ним у слід і думав. Учителеві слова розжевріли в йому притихлу на час охоту до науки і його груди наповнялись бажанням учитись, учитись, учитись...

Максим почав учащати до вчителя, брав у його різні книжки і вчився. В розмовах з учителем Мисак докладнійше розповів йому про своє життя, а той довідавшись, що Максим був годованцем Марусі Степової, пояснив і йому докладнійше, хто була його названа мати. Маруся Степова була артистка і не сходила зо сцени щось з двадцять років. Учитель додавав, що вона була першорядною артисткою; він також чув колись, що коли вона була в Полтаві і вертала з театру до свого готелю, то знайшла в снігу хлопця, видимо його, Максима. Ніяких більше подробиць не відав і учитель, а через те всі Мисакові знання про „маму“ на сьому тільки й обмежувались.

Два роки вчащав Мисак до вчителя і брав у його книжки; коли-ж учителя перевели в якесь иньше місто, то Максим знову цілком віддався своїй комерції і тільки в ряди-годи читав ті книжки, які траплялось йому добувати у своїх знайомих. Так велося доти, аж поки Максима забрали в Москалі і зареєстрували в той полк, що був на постої у Києві. Після невеликого, брудненького повітового міста Мисак опинився в великому, чарівному місті — Києві.

Не подобався йому зразу бурхливий та клопотливий Київ, але згодом те саме бурхливе життя закрутило й його в своїх каламутних хвилях і не вернуло вже більше до тих людей, з якими жив і ріс він доси.

Оговтавшись з салдатчиною та розміркувавши в казармі про своє одиноке життя, Мисак поклав собі зробитись чиновником і взявся знову за книжки. Самовченне йшло у його не погано і під кінець військової служби він здобув собі титул „кандидата на класний чин“. Право се зараз же дало йому спромогу переіменити салдацьку шинелю на чиновницьку і засісти в полковій канцелярії діловодом.

Потяглися роки за роками і коли Максим Мисак здобув собі чина „надвornого совітника“, то сидів уже

чимало років не в полковій канцелярії, а в „інтендантстві“.

Чин надвального совітника дали Максимови саме тоді, коли пішов йому 48-ий рік життя. Мисак спокійно зустрів і свого чина і 48. роковини свого віку. Чини не цікавили його ніколи, а 48-літній вік не лякав і не турбував його. У Мисака не було ні жінки, ні дітей, турбуватись не було про кого, а економічно бережливе життя давно вже заспокоїло його матеріальні турботи і старість та кінець віку не лякали його ні злиднями, ні жебрацтвом. Великих капіталів та мастків у його не було, та про те він почував себе цілком забезпеченим і по своєму щасливим.

Ще служивши в полку „рядовим“ і ламаючи свою голову над тим, як прожити на ті 45 копійок, що видавали йому через кожних два місяці, він намалював собі в думках ідеальний плян будучого свого життя і дав на віки нерушиме слово, що виконає той плян, здійснить, зреалізує його хоч би там що! І постанові своїй він не зрадив. Ставши чиновником він з першого-ж року своєї нової служби строго розмежував та урівноважив свої приходи з розходами і що місяця енергічно дбав, щоб з 25 карбованців, які получав, 24 карбованці йшли на прожиток, а один карбованець до ощадної каси, що переховувалась в його-ж власній шухлядці. Як зрачував Мисак, так справді і виконував. Коли-ж платня йому де далі збільшала се та виростала, богатшала разом з тим і ощадна каса. „Наградні“ та „пособія“, що видавали ся йому по два рази на рік, ділив він на половину і таким чином через перші два роки чиновницької служби мав уже 100 карб. і поклав їх у банк.

Скупим він не був ніколи, та ніхто й не вважав його за скупого, бо завжди бачили його всі знайомі і товариші чистим і чепурним. Кватиру мав невеличку, але теж обставлену по людському, з надзвичайним порядком і чистотою. Знали Мисакові товариші та знайомі й те, що в карти він не грав, по ресторанах не ходив, на звозчиках не їздив, золотих годинників та иньших цінних річей не купував, але-ж відомий був усім і той факт, що Мисак ніколи і ні

в кого ні разу не позичав не тільки якогось там карбованця, а навіть копійки, за те й сам нікому не позичав грошей, та, правду кажучи, ніхто й не звертав ся до його за позичками, бо нікому й на думку не спадало, щоб у Мисака були зайві гроші. Для всіх досить було знати, що в його не було довгів і злиднів, щоб уже запевне думати, що за позицією до його і вдаватись нічого. Тай хто-б окрім Мисака з'умів відкладати що небудь з такого мізерного жалування, живучи так само, як жив він, носячи чисту одежину, білизну і взагалі маючи все те, що мав Максим Мисак? А в Мисака у всьому такий був вигляд, що треба було тільки дивуватись, як умудряв ся він робити все те на такі невеличкі гроші, і йому справді дивувались, а думати ще про якісь там грошові запаси — ніхто і в голові не покладав, та навіть і не вірили-б, коли-б хто й наважив ся покладати. А Мисак тимчасом складав потроху гроші тай складав. Чим більше проходило часу, тим дужче радувалось його серце, бо його плян, його ідеал наближав ся і подавав надії на можливе здійснення. І справді як раз через десять років Максим Мисак попросив свого начальства увільнити його на 28 днів у відпуск, а отримавши дозвіл зараз же виїхав із Києва. Куди поїхав і в якій справі — ніхто тим не цікавив ся і не звертав жадної уваги, як то звичайно водить ся між дрібними чиновниками, а Мисак тимчасом їхав уже по зарані виробленій подорожі — здійснити свій ідеал, розшукувати клапоть землі. Плян сей виробляв ся у него довгими роками, стоячи завжди на тому, що він одинокий, самотній на весь сьвіт. Підстава ся в очах його була дуже важна. Він знав, що в біді, нужді чи якому иньшому горю ніхто не допоможе йому, бо у його не тільки рідні або родичів, а навіть земляків не було. Хто він, звідкиля він? Для його всі на сьвіті були чужі! Веї чужі! А життє з чужої ласки та ще при лихих обставинах — се було для Мисака гірше смерті. Досить було й того, що з ласки забрали його з снігу, з ласки вагали ся, чи віддати на опіку поліції, чи взяти собі, з ласки нарешті взяли і ласкаво покинули. Такої надзвичайної ласки з його досить! Він дякує і буде дякувати свою „маму“ до кінця віку, вона була йому як

рідна мама. Вся його душа пестить її величній, дорогій образ, — вона для його найкрасша, найріднійша і найціннійша людина на цілому світі, але не добре було-б з його боку покладатись на таку чиюсь ласку і на старість. Отже-ж і покійна мама жила сама собі, а тимчасом на людську ласку не покладалась, робила, працювала, побила свої нерви, завчасу пішла в могилу, а з чужої ласки не жила, та не тільки не жила, а ще й з ним поділила ся своєю ласкою, своїми недостатками. Марив і Мисак поділити ся своєю ласкою з ким небудь, та тільки не ставало сміливости зробити се. Страх материяльної нужди спиняв, захолював думки його про подружнє життє. Одружитись не маючи засобів — то на його думку була-б не ласка, а егоїзм, низький, мізерний егоїзм. Узяти собі жінку, діждатись сім'ї тай кинути їх згодом без жадного забезпечення на божу волю, — о ні, сього він ніколи зробити не може. А все таки йому бажало ся поділитись своєю ласкою з ким небудь. Йому нераз спадала думка про свою дійсну, рідну матір, нераз хотіло ся розшукати її, забрати до себе, заспокоїти, допомогти, бо-ж певно не з доброго життя, не з розкоші і не через один тільки жіночий сором кинула вона його зимою посеред дороги? Зробити се з розкошів вона не могла, а коли-б зробила се з сорому, то кинула-б його того самого дня, коли народив ся на світ, не тоді, коли йому було пять місяців. Значить, цілих пять місяців носила його мати біля своїх грудей, проливала може сльози над ним, поки нарешті замкнула своє серце і кинула його на божу волю. Сотні разів приходили йому такі думки, нераз боліло його серце за ту нещасну рідну матір, але-ж як розшукати, як пізнати її? Назад тому років чотири він так багато думав про се і так настроїв себе на можливість розшукати матір, що брав відпуск і навмисне їздив у Полтаву, але проживши там цілий тиждень повернув ся назад ні з чим, хіба тільки з більше розворушеними нервами, бо розшукування матері та життє в тому самому місті, де на одній вулиці найшли його, не могло не впливати на його нерви, на його чуле серце.

Чого, чого тільки не передумав Мисак до сього часу про свою самотність! Та чим більше думав про се, тим

міцнійше закріплювалась його думка про конечне здійсненне виробленого плану — забезпечити себе на старість матеріально так, щоб можна було дожити до кінця не з чужої ласки, а з власної праці, щоб поховали його не громадським і не казенним коштом, а на його власні достатки, щоб ні єдина душа не сказала, що він обтяжив її своєю старістю, своєю хворобою, своєю смертю. Чи егоїстичний був такий його план, чи ні, про се він не думав ніколи, а знав тільки одно, що так зробити слід і можна зробити, коли тільки людина справді не бажає заважити кому небудь своєю старістю, кінцем свого самотнього віку.

Мисак добре знав, що без грошей сього зробити не можна, знав також, що і самі гроші з неба не сиплють ся, а треба працювати, збирати їх і берегти. І він працював, збирав і беріг. Десять років нудної канцелярської праці до виробленого вже загального плану будучого життя додали ще й деякі деталі. Висижуванне за писарським столом в прокуреному, важкому канцелярському повітрі, вуличне київське повітря, густо напосне кам'яним пилом, поганенькі дешеві квартири, поганенька реставраційна страва — все отсе вкупі вказувало ще й на те, що відпочинок на старість повинен бути забезпечений не самими тільки грошми, а по справедливості і тим, щоб старість, добута таким шляхом життя, забезпечена була і добрим повітрям і не сирою квартирою і не якоюсь фальсифікованою стравою. Старість така заслугує на поліпшення всього, навіть і на ті художні обставини, які безкорисно дає людям щедра природа. Взнявши все отсе на увагу, Мисак детально розробив свій план і тепер їхав з готовим уже проєктом. Сидячи в вагоні він уявляв собі невеличкий, але густий, зелений сад, недалеко від саду блищала чиста, прозора річка, а в самому саду за шаблястою огорожею білів невеликий, але чепурний, веселий будиночок. Навкруги білого будинка зеленіла м'яка, мов шовкова, трава, росли квітки, пишали ся кущі калини, бузку, а там далі зеленіли вишні, кучеряві яблуні, груші, довгими стальками простягались кущі порічок, а поміж ними слались доріжки, гладенькі, рівні, неначе розгорнені довгі сувої полотна. Одна з таких доріжок веде поза межі саду і спускалась

повільним сугорбом до річки, а друга пересікала її і вела до ганку, що ввесь аж ніби потонув у зеленому пової дикого винограду. На тому чудовому ганку сидить за столом старенький чоловік і держить у руках якусь книжку. На столі вилискує чистий самовар, недалеко від його парус в шклянці чай, посеред стола стоїть повна тарілка свіжої буйної малини, зо стола звисають краї білої, чистої скатерті... Сонце освічує увесь сад. Над квітками літають метелики, бджоли, оси, голосно щебечуть пташки... Старий господар підвів очи і задивився в сад. І по очах і по обличчю старого видно, що на душі його було так любо, так весело... Видимо, старий відпочиває не тільки тілом, а й духом, стареньке обличчя його щасливе, радісне, веселе... З колін його зповзла книжка і упала до долу, але старий не помічас, він усе дивиться на свій чудовий сад. Не перший, не десятый раз дивиться він на його, а тимчасом у очах його світить ся щось не земне, він відчуває себе найщасливішим на всьому світі, відчуває і знає разом з тим, що таке щастє не люде дали йому з ласки, не їх се праця і турбота, а він сам придбав собі сей закуток, се щастє; придбав у надгороду за довгі роки тяжкої праці і втішається тепер, насолоджується душевним спокоєм. Се був Мисаків ідеал.

Замислений Мисак не відводив очей своїх від вагонного вікна. Перед ним далеко і широко розгорталися зелені поля, виглядали села, обсажені густими вербами, свіжий, чистий вітер вривався в вікно вагона і наповняв Мисакові груди, що так не часто дихали свіжим, вільним повітрям. Підвишений Максимів душевний настрій ще жвавійше розворушував улюблені фантазії і Мисак відчував себе веселим, щасливим.

— Господи! Поможи мені здійснити мою думку, мої бажання! Дай дожити того веселого часу, коли спокійний духом і тілом хоч раз на своєму віку почую я земні блага, радости життя! — так молився сам собі Мисак не відриваючи очей від широкого простору, покритого густою зеленою рослиною, садками, гайками, селами, що розгорнулись, розкинулись по широкому просторі, куди тільки досягне око.

Мало що не три тижні їздив Мисак понад Дніпром, Удаєм, Вореклом, та все розглядав і вишукував собі такий закуток, який припав би до його мисли і до душі. І закуток такий зачарував його біля Дніпра на правому березі.

Левадка, що зацікавила його, мала в собі десятин дві з половиною, а може й більше. На леваді окрім доброї густої трави та старої дикої груші не було нічого, та за те округ неї була справді божа краса. З одного боку гордо пяла ся до неба висока зелена гора, з другого — одна за другою, неначе хвилі, пишно розлягли ся маленькі гори, густо засіяні житом і виростаючі де далі; десь там далеко-далеко перекинулись у височезну гору, що потонула, сховалась за обрієм. Супроти левади розгорнув ся широкий дуг, зарослий густою лозою, а за ним видискував могутній Дніпро, заскочивши одним своїм коліном аж до тієї гори, що стояла майже над левадою.

— Оттут і оселюсь! — твердо, непохитно промовив собі Мисак.

Левада належала заможному козакови, що недалеко жив у великому селі, і коли Мисак розшукав його та розказав, чого йому треба, так той хсч і не зовсім охоче, а проте згодив ся продати свою леваду.

Пішли до левади знову, оглянули її і Мисак запитав про ціну.

Козак нахмурив ся і відповів:

— Та мені, властиво кажучи, і не хотілось би продавати сієї левади, та коли вже вона так припала вам до вподоби, то що-ж з вами робити? Треба продать.

— Так скільки-ж ви за неї хочете?

— Се-ж бачите, левада, а левади значно дорожші, ніж звичайна польова земля. Вони иноді продають ся дорожше, ніж ґрунт.

— Нуте!

— Знаєте, що я вам скажу, якби отся левада була не в шести верствах від нашого повітового міста, а так за верству або за дві, так я не віддавав би вам її і за тисячу карбованців, а то до міста далеко, а від моєї землі ще дальше, одно слово, вона у мене мов та сирота, от через се тільки я й згожуюсь продати вам її.

— Скільки тут буде землі? — з досадою запитав Мисак.

— Тут, як капля води, без чверти три десятини. Вона у мене на пляні є, я сам купив її назад тому років з вісім. Тут инколи така буває трава, коли зародить Бог, що в иньших місцях і на пяти десятинах стілько не вродить! Та ще яка трава! Висока, аж до пояса, а густа, густа, мов щітка! А на груші на отсій кучерявій — вона стара, то правда, а проте як уродить, так і листу не знать, — мішків по чотири натрушусь инколи, он що!

— Так се-ж дичка, — які там з неї груші!

— Овва! А ось нехай вони вилежать ся, або зварить з ними бузину! Та я вам кажу, що в бузині вони такі смачні, що їж-їж і ще хочеть ся! Добрі вони і на узвар, коли сахарцем підсолодити трохи.

— Так скільки-ж ви хочете за сю леваду?

— Вам, звісно, по божому?

— Та вже-ж що по божому.

— Та отже леваді сій, як тому бублику, ціна кругла: 600 карбованців — тай ваша!

— А чи не дорого часом? — так собі для виду запитав Мисак, бо цін на землю зовсім не знав.

— Ні, я з вас, пане, по божому.

Мисак повернув ся спиною до левади, а передом до Дніпра і розмірковував, куди зручнійше буде ходити на купання, коли зовсім уже оселить ся тут. Козакови здало ся, що пан хоче відмовитись, а сього йому зовсім не бажало ся і він зараз же пішов на уступку.

— Знаєте що, пане, — заговорив він, — я трохи пожартував: за сю леваду, коли справді хочете ви її купити, візьму я з вас рівно 500, та ваші будуть видатки по купчій.

Мисак після такої уступки відповів уже цілком серіозно:

— А я вам от що скажу: торгуватись я не люблю і не вмю, хочете продати леваду, то ось мої умови: 500 карб. та видатки по купчій ваші.

— Так нехай же буде і не по мойому і не по вашому, — підхопив козак, — а так: 500 карб. і видатки по половині, — згодні?

Поторгувались ще трохи, нарешті прийшли до згоди і того-ж дня поїхали до повітового міста робити купчу.

II.

Від дня купівлі левади життє Мисакове перемінило ся. Турботи про самотність, старість та незабезпеченість він залишив відразу і, здавало ся, ніби переродив ся. Цілковита певність в тому, що він уже має власний клопоть землі, натхнула на його душу нові течії життя, такі нові і такі приємні, що Мисак почував себе немов би вісімнадцятилітнім парубком. Веселощі, хороший настрій духа не покидали його. Наймиліїші думки його та мрії жили тепер на леваді. У невеличкій кімнаті своїй що вечера працював він тепер над ріжними плянами: то малював будинки, то рисував сад, розмежовував доріжки, вимальовував квітники, розсажував квітки та дерева і після безчисленних змін, відмін, поправок та переробок затвердив нарешті свій плян і ждав тільки, поки вишлють йому купчу. Купчої довго не затримували, і коли Мисак одержав її, то зараз же поїхав на свою землю знову. Приїхавши наняв грабарів, обкопав леваду з трьох боків ровом, а з четвертого поставив часову огорожу. В осени навідав ся в третє і вже на сей раз засадив свою землю деревами. Деревса посажені були по його пляну, а саме: понад самим ровом левада засажена була колючою лозою, попід валом — рівними високими тополями, а поміж ними жовтою акацією. Далі розплянували землю доріжками і засадили ріжною садовоною. Дбаючи, щоб у саду в його була найкрасна садовина, Мисак не жалував грошей і засадив свій сад найціннішими щепами. Так само норічки, анґрус, малина — се все було ріжних ґатунків і самої найкрасшої культури.

Турбуючись про те, щоб садовина його була доглянена, Мисак поставив невелику просту хату, наняв за сторожа старенького дїда Омелька, наказав йому доглядати

усього, як свого власного ока, і поїхав у Київ на цілу зиму.

Купівля землі, огорожа, садовина, будівля хати, платня сторожу — все отсе вкупі так витрусило Мисакові гроші, що він міг тільки малювати та перемальовувати пляни своїх будівель на папері, приступити-ж до дійсної будівлі не наважував ся. Правда, у його залишилось декілька вільних сотень, але-ж розпочинати на їх будування було не можна. Чає минав. Молодий сад вкупі з тополями, акаціями та колючою лозою ріс неначе з води і тішив Максимове серце. Дерева на хоршій землі поприймались усі і вже на третій рік чимало було у Мисака своїх власних порічок, вишень, анґрусу, малини і навіть волоських та простих оріхів. Густо цвіли і яблуні, груші та сливи, але-ж кермуючись садовницькими книжками, Максим вкупі з дідом позрізували завязки садовини, щоб дати деревам окріпнути яко мога міцнійше.

Пятого літа на садовину випав такий надзвичайний дорід, що молодий Мисаків сад аж гнув ся під чудовою садовиною. Уродило її так багато, що Максим і радів і разом з тим турбував ся, бо не знав, що й робити з нею. Продавати він не хотів, пороздавати людям радий був, але не знав, як се так зробити, щоб не похоже було на щось нерозумне. Нераз турбували його думки про сю садовину, аж поки нарешті дід Омелько не поміг йому розв'язати се питання і швидко і легко, а склало ся се так. Мисак, користуючись сьвятними днями, приїхав на свій хутір, оглянув сад, сїв і задумав ся.

— Що ви, паночку, думаєте зробити з своєю садовиною? — запитав дід.

— А як ви думаєте, діду?

— Та Бог же вас знає, — ви хазяїн.

— Ну, а коли-б ви були хазяїном, то щоб зробили?

— На сей рік, на самого Спаса, роздав би садовину убогим людям. Нехай би подякували люде і Богу і вам. Та якось би й краще було роздати перший урожай садовини, — нехай би знали добрі люде, що перший дорід на господарській землі не гроші, а божа ласка. А у вас, паночку, се перший дорід садовини. Торік ми зоставляли

тільки подекуди, а цього року нічого не чіпали, — що Бог уродив, те й є.

— А якже-ж се можна зробити?

— І, паночку, аби ваша ласка, скажіть тільки слово! І хто на селі не знає діда Омелька? Або кого не знаю я? І убогих і богатих — усіх знаю. Перекажу ваше слово і на Спаса, ще до схід сонця, сироти, вдови та иньні убогі люде дождити-муть ся отут під ворітьми. Та за такою садовиною, як у вас, і пан не посоромив ся-б до схід сонця приїхати, а не то що!

— Гаразд, діду, так і зробимо; але чи ведеть ся-ж воно справді так, що перший дорід роздати личить?

— Не всі так роблять, а тільки здаєть ся мені, що так добре. Сад ваш не такий уже великий, щоб ви занадто втратились, а на Спаса і одним яблучком поділяють ся! А межі добрими людьми звичайно ведеть ся так: у кого сад великий, то заможнійшим продають, а убогим роздають дурно. Про вас знають уже всі, що ви купили леваду, що засадили її добрим садом, а які ви самі — чи гарні, чи негарні — про се знають не всі, а з людьми, паночку, вам доведеть ся жити, от через те і думаю я собі, що так зробити треба. У вас ні жінки, ні діток — лишаєть ся тільки продавати садовину, і будемо продавати на той рік, хто живий буде, а цього року роздати. Визначте собі, скільки там треба дерев, а решту на боже діло.

Мисак цілком згодив ся з дідом і відібравши собі одну яблуню та дві груші, решту звелів роздати убогим тай поїхав знову до Київа.

Незабаром на селі знали вже всі, що на Спаса роздана буде вся садовина з панового саду, або як звали його, з панового „затишку“. Назвиско таке Мисаковому хутору приложили селяне з дідових слів, бо Омелько ніколи инакше не називав його, як затишок. І справді назвиско було досить удатне, бо лоза, акація, тополі та висока гора з півночі дійсно зробили колишню леваду тихим, приємним затишком.

Наблизив ся Спас. Старий Омелько веселий та радісний ходив по саду, підбирав гнилички та в ряди-годи

позирав на Дніпро, чи не везе пароплав пана, бо перед Спасом пан обіцяв приїхати знову.

У вечері, проти самого Спаса, приїхав і Мисак. У діда Омелька кипів уже самовар і стояв під найгустішим деревом на столику, засланому хоч і рядняною, а проте білою скатертю.

Коли останнє вечірнє проміннє сонця позолотило затишок, Максим Мисак сидів уже за столом, пив з насолодою чай і наказував дідови, щоб той купив два великі кошики і приготував їх для садовини.

— Так може-б я зараз пішов за кошиками? — розпитав ся дід.

— Як хочете.

Поки Мисак чаював, дід тимчасом купив два чималі кошики, показав їх панови, а потім вистелив мягкою соломою і поставив під деревами.

Другого дня, як тільки почало благословитись на сьвіт, дід розбудив Мисака і вкупі з ним пішли трусити груші та яблуні. Красшу садовину обидва вони відбирали і клали в кошики, а решту зносили до дідової хатини і зепали на розстелену солому.

Коли на сході зачервоніло небо, до затишка почали сходитись люде і ждали, поки відімкнуть ворота.

— Діду, може-б ви пішли та впустили людей, що ждуть під ворітьми, — заговорив Мисак, позираючи на ворота.

— Ні, паночку, нехай подождуть. До церкви ще рано, а поки що, так ми позносимо до купи те, що натрусили.

Мисак не перечив і знову взяв ся до роботи.

Трохи згодом дід відімкнув ворота і впустив людей у двір, або вірнійше на те порожнє місце, де мав бути двір. Народу зібралось доволі, а особливо дїтвори. У кожного з їх були в руках у кого хустка, у кого кошик, а діти здебільшого держались за кінчики своїх хвартушин, або ладнали пелену.

Мисак поздоровкав ся з людьми і сїв під хатою на ослоні, а дід, називаючи по йменню і великого і малого, по черзі викликав і наділяв грушами та яблуками. Декому давав він по десятку, декому по два, три і більше. Мисак

мовчки стежив за роздаваннем садовини, але згодом звернув ся до діда і запитав:

— Чого-ж ви, діду, неоднаково усіх наділяєте?

— Ні, паночку, однаково! Я вилічую тільки по сім'ї, бо у кого вона з трьох душ, у кого з п'яти, у кого з десяти, а у інших більше як з дванайцяти, от на долю таких і більше випадає.

Роздаванне садовини тягло ся добрих дві години. Натомлений дід утирав на лобі піт, а проте був радісний, веселий. Коли останні люде вийшли з двору, дід підвів ся на ноги, перехрестив ся і промовив:

— Бачте, паночку, за дві години садовини не залигло ся, а ви турбували ся, як се зробити.

— Добре, діду, добре! — Мисак був цілком задовольнений і звелів дідові піти до церкви, а сам пішов ходити по своєму саду. Тепер у його роїлись думки про те, що час би вже розпочинати і будову будинку. Після купівлі землі минуло вже п'ять років; витрачені гроші поповнили ся знову і вже цілком давали спромогу розпочинати купівлю дерева. Мисак з усіх боків розглядував те місце, де повинен стояти будинок і навіть розміряв його ступнями і від воріт і з інших боків. Плян будинку виготовлений був у його вже давно. Максим поклав собі збудувати оселю на чотири комнати, а дідову хатину повернути на пекарню, звязавши її з будинком довгими сіннями.

Коли дід Омелько повернув ся з церкви, то ще застав Мисака, як той кілочками зазначував ті місця, де повинні стояти кутки будинку, де кінчати-меть ся ганок, починати-меть ся дровник, стайня, коровник, погріб і ледівня.

— А що, паночку, час уже мабуть і горниці ставити. Годі вже вам перебувати у моїй хаті.

— Пора, діду, пора! І от я хотів би з вами порадитись, як і де краще закупити ліс, цеглу та інші потрібні речі.

— Ви-ж коли саме хочете будуватись — чи сього року, чи на той рік?

— Та я мав думку розпочати сього року.

— А вам, паночку, до сніху, чи ні?

— Та не до спіху, але-ж пора.

— Коли не до спіху, так я раяв би вам відкласти до того року. По весні можна накупити доброго і не дорогого лісу у тих плотовників, що гонять дерево на Херсонщину. Ми-б весною закупили, поскладали його на сонці тай нехай сохне. За літо, а потім за зиму він висохне добре та тоді весною і до майстрування. Цеглу можна купити і купувати коли завгодно. Цегольня тут — рукою подати — і шести верстов не буде. Зимою на безробітті усю цегольню за карбованця перевезти можна у затишок.

— У який затишок?

— У ваш, пане, у отсей самий.

— Хто-ж се його так зве?

— Усі люде так зовуть.

— І ранійше так звали?

— Ні.

Мисак пробіг очима по своєму саду, позирнув на околицю і промовив:

— Назвиско хороше, воно мені подобасть ся. Ну, так і будемо-ж називати мій хуторець.

— Та його, паночку, инакше назвати і не можна. Ніякого другого ймення і не підбере ніхто. Сам Господь зробив так, щоб тільки Затишком і називати сей райок божий.

— Ну, діду, так якже нам красше зробити?

— Та то вже ваша воля, паночку! Ви хазяїн, ви голова — як скажете, так і буде.

— Я, діду, людина недосьвідчена в таких справах, і коли ви думаєте зробити красше так, як ви говорите, то й добре, аби тільки усе було гаразд, усе як слід, аби ліс був і сухий і добрий, щоб простояла будівля наша не один і не пять років, от би чого мені хотіло ся.

Після довгеньких балачок та вияснення ріжних господарських подробиць поклали зробити так, як раяв дід Омелько. Мисак цілком здав ся на діда і доручив йому хазяїнувати в усьому як для себе, по правді та по совісти.

Коли про будівлю обговорили все докладно і перейшли на иньшу тему, дід Омелько після деякого вагання заговорив несміливим і нерішучим голосом:

— Паночку, простіть мене, коли слово моє буде не до речі... Років мабуть три усе збираюся я запитати вас: і чому ви, паночку, не одружитесь? На що, кому і задля чого турбуєтесь ви, утрачаєтесь, коли нікому буде веселити ні вашого будинку, ні всього вашого Затишка?

Мисак осьміхнув ся.

— Чому нікому? Я та ви, діду Омелько, та ще най-мемо собі наймичку-кухарку, та хлопця на поміч вам, от і звеселимо Затишок.

— Та воно то, паночку, так, а все-ж таки наняті руки не те, що свої рідні. Чужа рука гребе і розгрібає, а своя — гребе і загрібає. На рідних руках, хоча-б і на твердих, голова лежить м'яко, а на чужих і м'яких дуже невігідно.

— Та чого-б же ви, діду, хотіли?

— Одружитись треба вам, паночку.

Максим засьміяв ся знову.

— І вже, діду! Парубоцтво наше минуло ся! Ось уже, слава Богу, сорок два роки стукнуло мені, годі про жінку думати. Проживемо у Затишку і без неї.

— А з нею, паночку, ще красше! Чи, борони Боже, заслабнете — догляне, чи туга яка на душі — розважить; чи радісно та весело на серці — є кому слово сказати по душі. Та ще й те: ми люде не вічні, — сьогодні живі, а завтра — Бог святий знає! Кому-ж зостанеть ся тоді усе те, до чого докладались і думки і праця, біля чого дбали ви, як біля своєї рідної дитини. Хто поживе теє добро?

— Так отже найдіть, діду, таку людину, яка була-б такою, як ви кажете.

— І найду, паночку, і знайшов уже, коли хочете!

— От тобі й на! — засьміяв ся Мисак: — От і вековчив несподівано! Ні, діду, про се треба поміркувати, та ще й добре поміркувати!

— А вже-ж що треба, а вже-ж, я не перечу. Се діло важне.

— А ви таки справді розшукали кого? — зацікавив ся Мисак.

— Та не те, щоб і розшукав, а так тільки думав про се не один раз. У мислях моїх так завжді й стоїть одна панночка, — як раз була-б доброю дружиною для вас. Вона живе у нашому селі. Їх дві сестри — дочки покійного старого попа, отця Івана. Не прості вони, як бачите, а тільки убогі — усе роблять самі, як і прості дівчата. У їх є будиночок, сад і огорог, — з того й живуть. Менша, правда, заробляє ще добрі гроші музикою. Вона уміє добре грати на скрипці і учить панських дітей у нашому повіті. Отею меншу я й присудив у своїх думках за вашу дружину. Коли-б ви тільки побачили її! Вона і хазяйка, вона і заступниця наша в усьому і співває таким чудовим голосочком, як янгол божий, привітна, розумна, проста і все, все знає! Покійний батюшка, царство йому небесне, віддавав її до тої дівочої школи, що гімназією називаєть ся. Казали мені, що вчила ся вона там краще, ніж дочка самого предводителя!

— Побачимо, подумаємо, — промовив Мисак, — а поки що запакуйте, діду, груші та яблука, бо я сьогодні і виїхати мушу. Та запакуйте так, щоб не подавились, поки доведу до Київа.

— Добре, паночку, я зараз, та тільки я хотів ще сказати вам, що вона сама сьогодні прийде сюди.

— Хто сама, чого прийде? — здивовано запитав Максим Мисак.

— Панна прийде — Уляна Іванівна. Ви може, панночку, думаете, що я казав їй що небудь — борони Боже! Єдине словечко не злітало з губів моїх про се, я не говорив нічого не тільки їй, а окрім вас та моїх думок власних ніхто не відає про се, тай відати ніколи не буде... Сьогодні УлянУ Іванівну бачив я у церкві, а коли виїшли, так вона гукнула на мене тай говорить: „Бачите, діду, які ви добрі з своїм паном, — усім сиротам та вдовам роздавали садовину, а мене й забули! Хиба-ж я не сирота по вашому?“ Вона, звісно, жартуючи, сказала про се, так і я до неї теж: „Усі, кажу, приходили до нас, а ви ні, от через те і не дали вам!“ — „Ну, так і я прийду!“ каже вона. — „Просимо, кажу, просимо!“ — „А може ваш пан і в двір не пустить такої сироти, як я?“

говорить вона тай сьмієть ся. — „Прийдіть, кажу, то й побачите!“ — „Добре“, сказала вона тай пішла, а я таки навздогінці ще раз запитав: „Так прийдете, кажу, чи ні?“ — „А вже-ж прийду“, гукнула вона. От значить і прийде сьогодні.

— А ви, діду, й повірили? Ніколи вона не прийде! Тай ніяково було-б їй приходити до незнайомої людини.

— Отже й ні! Те, що вона сказала, то завжді зробить. Такою знають її усі. Вона не випускає слів на вітер, — сказала: прийду — значить, прийде. Так і покійний отець Іван робив. Скаже було, що зробить те або те — так то вже значить як Бог сьвятий — так і буде. Отже і Уляна Іванівна вдалась точнісенько така, як її батько. Вона тут у вашому Затишку була вже нераз. Зайде, походить, подивить ся, дечому научить мене, тай піде собі або до пристані або до дому. Вона часто гуляє тут, иноді і скрипку з собою носить. Тут недалеко межі горами є так звані „Розгуки“, от вона инколи і ходить туди на скрипці грати. У тих Розгуках луна так ходить, неначе у церкві, і коли грає хто на дудку або на скрипку, так здаєть ся, ніби сто чоловіка грає, так сильно видає на всі околиці.

— А чому-ж вона навчила вас? — запитав Мисак.

— Перший раз звеліла зараз же при ній взяти ножиці і постригти малину, щоб не отікала, каже вона, а вдруге звеліла попідв'язувати куці порічок та анґреу і розказала мені, на що се слід робити. Ви-ж самі питали тоді мене, на що попідв'язував я куці, я розказав, а ви поглянули в книжку і сказали, що так — памятаєте?

— Памятаю.

— Ну, так ото-ж вона навчила мене.

Відомости про те, що в Затишок навідувалась панночка, Уляна Іванівна, приємно озвали ся в Мисаковій душі. Йому було любо, що якась чужа, невідома людина виявила до його власного добра увагу, прихильність і деякі турботи.

Минув обід. Наближала ся пята година вечера — час, коли підходить до пристані той пароплав, що їде до Кі-їва, а Уляна Іванівна всеж таки не приходила.

— А що, діду, я-ж казав, що панночка не прийде, — ніби докірливо завважив Мисак.

— Не знаю, як се воно так склало ся... не знаю... Сього-б не повинно бути. Уже коли сказала вона, що прийде, так хоч нехай камінне з неба падає, а все таки вона зробить обіцяне.

У воротах з'явив ся чоловік, уклонив ся панови і підійшов до дідової хати.

— Се я прохав його прийти та допомгти мені перенести до пристані кошики з садовою, — пояснив Омелько своїому панови.]

— От і добре, що догадались ви, діду, се зробити, а я й байдуже собі — як достанемось до пароплаву! Так і переносьте-ж коли так, бо вже час.

Дід і помічник його взяли на плечі по кошику з садовою і вкупі з Мисаком пішли до пристані. До пристані було недалеко і всі вони незабаром були вже на березі і дожидали пароплаву.

Коли пароплав підійшов і Мисак узяв уже собі квітка на проїзд, дід Омелько нахилив ся до його вуха і шепнув нишком:

— А що, я-ж казав, що вона прийде, — он вона, бачите? — І дід очима показав на Уляну Іванівну, що стояла на пристані і стежила за рухом пасажирів, що клопотливо вертіли ся по широкій палубі.

Мисак зиркнув на панночку, попрощав ся з дідом, дав щось тому чоловікови, що помагав кошики переносити, і пішов аж на горище, на дах пароплаву. З гори вільнійше було йому стежити, що діялось у низу взагалі і що робила Уляна Іванівна особливо. Думок у Мисака про жінннн не було ніяких; він був певний, що доживе свій вік самотою, та коли вже дід так багато наговорив йому про Уляну Іванівну, то йому було цікаво приглянути ся до неї ближше, щоб на підставі і слів і власного вражіння скласти собі повнійше та суцільнійше розумінне про панночку. Уляна Іванівна здалась йому досить типічною, обличливою Українкою. Темне волосє, карі очи, повні червоні губи, ледви придавлений у гору носик, свіжа, злегенька румяна, огрядна, жвава — справила на Мисака добре вражінне,

але міцненько стиснуті губи і острій, прямий, упертий трохи погляд свідчив, не вважаючи на її сімнайцяти- чи вісімнайцяти-літній вік, що панна була з міцною волею і певне мало кому уступала в тій або иньшій своїй постанові. Така риса подобалась Мисакови в усіх людях взагалі, а коли завважав він її у тих жінок, про які гадав — чи добре було-б мати таку жінку, — то завжди була у його відповідь одна, що такої жінки собі він не бажає. В удачі своїй він не мав тієї міцної волі, а через те ніколи не бажалось йому, щоб його жінка могла мати такі ознаки волі; хоч і навпаки — жінки з рисами слабкої волі і м'якої вдачі йому не були о стільки до вподоби, щоб він віддавав їм перевагу перед жінками з твердою волею. З чверть години стежив Мисак за Уляною Іванівною, але вона жадного разу не зиркнула на його навмисне, а так тільки, випадково, пробігла по йому очима два, а може й три рази. Мисак бачив з пароплаву, як Уляна Іванівна вкупі з дідом пішла по дорозі до Затишку і намагався простежити обох їх найдалі, але-ж густа лоза швидко заслонила йому дві постаті і заховала десь у своїйому зеленому морі.

Мисак спустився з пароплавного даху на палубу, подивився на людей і пішов до каюти. Приївши біля столика він приказав лакеєви подати йому чаю і повагом пючи його гадав собі про те, що він буде робити далі. Два кошики з грушами та яблуками він у Києві ще призначив своїйому начальству, щоб з сього приводу мати нагоду признатись йому про свої власні діла та турботи і попрохати начальство не затримувати його на той час, коли розпочнеться будівництво, щоб найчастіше можна було йому навідуватись у Затишок і власним оком господарським бачити, що і як робить ся. Наближаючись до виконання сього заміру, Мисак обмірковував усякі такі подробиці, щоб замір його вийшов удатним, звичайним, щирим, а не носив характера взятки, піддобрювання, підкупу. Та як він про се не міркував, а виходило все таки, що се був підкуп, задобрювання начальства, а сього Мисак не робив ніколи і йому дуже неприємно було се виконувати, а тимчасом треба-ж було якось зробити, треба було признатись начальству про свої особисті діла, бо инакше йому не

дозволяти-муть користуватись хоча й короткими, а все таки доволі частими відпусками. Обміркувавши з усіх боків свої заміри, Мисак спинився нарешті на тому, що зразу признаєть ся своєму начальству про свої діла, просити-ме увільнення що тижня на суботу та на неділю і коли побачить, що з сього виходити-ме, то видно тоді буде, що слід робити і далі.

Як поклав Мисак, так і зробив. Другого дня по приїзді в Київ нарядив ся він у свого нового мундира і пішов на квартиру до свого начальства.

Начальство було саме в благодушному настрою, досить привітно зустрінуло свого чиновника, запросило до кабінету і запитало, з якої нагоди надумав ся Мисак за довгі роки хоч раз відвідати своє начальство. Мисак змішав ся трохи, але отверто пояснив, що візитів ніколи нікому не робить, а через те лежить на йому вина і перед його превосходительством.

Превосходительство ласкаво зняло з Мисака вину при такій нагоді і подало Мисакови папіроску. Мисак відмовив ся, бо не курих ніколи, і нарешті перейшов до діла.

— Я, ваше превосходительство, наважив ся потурбувати вас своїми особистими проханнями.

Превосходительство при сьому слові зробило серіозну і навіть строгу фізіономію.

— Прохання моє, — поспішив Мисак, — не дотикаєть ся ні до побільшення жалування, ні до чинів, ні до ордерів і ні до чого такого иньшого, а я мав думку отверто переказати вам про цілком особисте моє діло, але звязане з службою тим, що мені безумовно треба буде відлучатись на один день що тижня і так в протязі цілого літа. З сього приводу і осьмілив ся я потурбувати вас зарані.

Превосходительство знову зробило ся благодушне і ласкаво відповіло:

— Розкажіть, розкажіть, яке таке особисте діло відривати-ме вас від служби?

Мисак прокашляв ся і розпочав довгеньку промову, пояснюючи превосходительству свою самотність, турботи за будучину, брак материяльних засобів і всі ті мотиви,

які спричинили ся виробленню того пляну, що вимагає тепер останнього виконання. Його превосходительству подобав ся такий Максимів плян і він декілька разів досить щиро висловив Мисакови свої симпатії за такий розумний напрямок у його житю; з подробицями випитував про Затишок, де він саме, який має вигляд, які дерева посажені, як розмежований доріжками, де стояти-ме будинок, — чи зараз біля дороги, чи в дворі, — який вигляд мати-муть ворота, коли має Мисак оселитись у своєму Затишку і чи родить уже його сад садовину?

Мисак в подробицях відповідав на всі запитання, а на останні двоє так пояснив його превосходительству:

— Служити я буду, поки не скінчить ся мені пятьдесят років, а тільки джду ся сього дня — зараз же в одставку тай на відпочинок у Затишок. А що до мого саду, так сього року він уродив так добре, що дав спромогу наділити більше як сто душ вдів та сиріт ріжною садовоною на минулого позавчора Спаса.

— Ого-го-го! — здивувало ся начальство і додало: — А чи вислужите-ж ви пенсію до того часу, коли зрівняєть ся вам пятьдесят літ?

— Повної пенсії не вислужу, а половину певне дадуть. Та я за великою пенсією і не ганяю ся, — додав Мисак, — для мене досить буде і половини, маючи свій власний закуток з садом, городом та будинком. Село не Київ — тут з півпенсією з голоду вмреш, а у власній хаті проістнувати можна за півпенсії не гірше, як у Києві за цілу пенсію.

Його превосходительство згодилось, ще раз похвалило симпатичні заміри та дбання про власну старість і під кінець завважило:

— Задержувати вас при такій нагоді я не буду і наперед дозволяю вам користуватись відпусками не тільки з весни, а хоч і зараз; а коли потрібно буде инколи і більше загаяти ся, ніж один-два дні, то й супроти сього нічого-нічогосінько не буду мати, при добрій службі вашій взагалі, а при таких симпатичних випадках і особливо.

Мисак вклонив ся його превосходительству, горяче подякував його і додав:

— Я, ваше превосходительство, мав на увазі привитати вас своєю садовою з Затишка, привіз її у Київ, але не посьмів привезти вам сьогодні... коли дозволите...

— Спасибі вам, спасбі! Мені дуже приємно покоштувати садовини з вашого Затишка. Після розмов з вами він уявляєть ся мені дуже художнім та цікавим. Я, по совісти кажучи, о стілько навіть зацікавив ся, що хотів би коли небудь і позирнути на ваш Затишок. Я сам марив колись придбати собі дачку, а через те і всі ваші думки та турботи дуже близькі мені і досить зрозумілі.

— Коли ваша ласка, — промовив Мисак, — то я з великою радістю наперед запрошую вас на освятини моєї господи, коли доведу її до пуття та до кінця.

— Спасибі вам, спасбі!

До кабінету увійшов слуга і доложив:

— Чай поданий, ваше превосходительство!

— Скажи барині, що і я і гість будемо зараз! — на швидку відповів його превосходительство і звернув ся до Мисака; — Ви знаєте, я навіть зараз отсе так під'охотив ся вашими плянами та їх здійсненнем, що дозволяю собі просити вас мати на увазі і мої, такі-ж точнісенько інтереси, то-б то, коли денебудь поблизу від вас трапляти-меть ся придатне місце для дачі, — так десяти 5—6 землі, — то подивіть ся на його, розвідайте умови і дайте мені знати.

— З охотою радий зробити се для вашого превосходительства.

— А поки що, ходіть зо мною, — познайомлю вас з своїми домашніми, попемо чайку, поговоримо. Моя жінка теж цілком поділяє мої думки що до купівлі дачі, і певне рада буде поговорити на сю тему.

— Так може дозволите мені, ваше превосходительство, зараз з'їздити до себе до дому та привезти до чаю садовини з мого Затишку?

— А може послати можна?

— Та воно-б, ваше превосходительство, можна, але я людина одинока і нікому буде там без мене дати порядок, що, і як.

— Коди вже ви такі ласкаві, то як хочете, а ми підождемо вас... Я не прощаюсь з вами.

Мисак вийшов від свого начальства, а через якийсь там час повернувся з двома великими кошиками, які слуга приніс до їдальні.

Начальство познайомило Мисака з своєю жінкою, двома дочками і хлопцем, учеником четвертої класи гімназії.

— Отсе і вся моя родина! Великої дачі, як бачите, мені не треба, — 5—6 десятин дворища з садом та для нас і досить.

Розмову про дачу зараз же підхопило її превосходительство. Видимо, що ця тема була вже по часті обговорена до приїзду Мисака, а через те зразу-ж завязалась загальна розмова і досить одностайно та жваво провадилась дві години.

Рознаковані кошики з садовою здивували усю сім'ю. Груші та яблука справді були такі буйні та чудові на смак, що навіть молодша панночка, що весь час стояла в опозиції супроти села, помякшала о стільки, що почала врешті признавати й деякі добрі сторони сільського життя, як от наприклад смачна садовина, спокій, гарне повітря, але-ж решта на її думку все-ж таки була о стільки сумна та не цікава, що вона ні за що в світі не оселилась би в селі на ціле життя, як думає зробити се Мисак.

— Не змагаюся з вами, — говорив Мисак, — у кожного свої погляди. Я, наприклад, знахожу на селі доброго значно більше, а через те і переїду туди.

— А я вам ще раз скажу — село погреб! Досить нагадати собі, що ні інтелігенції там, ні бібліотек, ні театрів — навкруги темнота, та ще яка темнота, — в самому найширшому змислі, то-б то і природна і розумова!... Чи треба купити що — нема ніде нічого, — їдь або у місто, ніколи в страшенну негоду, або сиди без нічого. І в отакий погреб лізти самохить, — Боже мене спаси, ні за що в світі не оселилась би! Часово пожити на селі, на дачі — се инше діло, приємно навіть, а далі... ні за що в світі не примирююсь з селом!

Ще раз позмагались з панночкою гість і сім'я; нарешті Мисак розкланявся, подякував господарям за їх

ласку і вислухавши ще раз прохання про дачу та пообіцявши пам'ятати про се, пішов до дому. Він був цілком задовольнений і вже спокійно розмірковував про свою будівлю та купівлю лісу, як равав про те дід Омелько.

III.

Наступила зима і цілком відмінила плян купівлі дерева. Дід Омелько прислав Мисакови лист, що трапляється дуже добрий випадок купити хорошого, сухого лісу і коли пан згоджується, то було-б добре купити той ліс зараз же не гаючись, і перевезти у Затишок, поки стоїть добра зимова дорога.

Максим Мисак цілком покладаючись на діда, не гаючись відпросився, захопив з собою гроші і поїхав купувати ліс. Дід писав правду і Мисак був задовольнений до небес, що випадково трапилось накупити безперечно доброго, сухого, вилежаного лісу, та ще до того і зовсім не дорого.

Закуплений ліс надав Мисакови знов і нових думок і свіжої енергії. Він рвався тепер якомога хутчій завершати своє розпочате діло та й заспокоїтись тоді, безтурботно дожидаючи п'ятидесятилітнього віку. Правда, йому приходили і такі думки, щоб зараз же кинути службу, бо половина пенсії вже виходила, але-ж спиняли його дві причини: одна, що раніше п'ятидесяти літ він уважав незаслуженим відходити на спокій, а друга — мав надію зібрати ще трохи грошей, щоб незалежно від Затишка і пенсії, було що небудь і „на всяк випадок“, бо невеличка пенсія не могла заспокоїти його з цього боку. Сі дві причини не дозволили Мисакови кинути службу і він скріпивши серце ще раз підкреслив собі, що мусять і повинен прослужити до п'ятидесятилітнього віку. Воно недалеко вже було й ждати, не ставало ще як шести років.

Розмірковуючи про все, Максим знайшов плян свого будинку, перевірів його уважно ще раз, ще раз затвердив, розшукав доброго підрядчика, умовився з ним про будову і поїхали вкупі в Затишок. Розказавши на місці,

що і як думає він зробити, та наказавши дідови доглядати за будівлею, коли вона почнеť ся, прохав підрядчика не зтягати умовленої роботи.

З кінцем місяця марта Затишок раптом загомонів, засьпівав, наповнив ся галасом, — майстри розпочали будівлю. Одностайна жвава робота в умілих та міцних руках кипіла. Білі тріски розлітались зпід сокир на всі боки, а витесане дерево, немов та викупана дитина, чисте та біле, складало ся плаха за плахою, брус за брусом, стовп за стовпом і незабаром обмалював ся будинок і не на чотири комнати, як мало ся ранійше, а на пять. Невеличка пята комната призначала ся Омелькови, хоч він того не знав ще і не відав.

Мисак що тижня приїздив у Затишок, уважно оглядав кожду деревину, кождий замок у зрубі, стукав палицею у деякі місця і, видимо, блаженствував. Обличчя його було веселе, радісне; у погляді просьвічувало ся те щасте, яке охоплює людину, коли досягає своєї мети після довгих дум, турбот, перешкід та праці.

Майстри роботи не тягли. Через місяць будинок був уже не тільки завершений майстрами, а вже й бляхар закінчив свою працю над дахом. Дах був зелізний і попід стріхою оторочений штучними вирізками. Водобіжні труби мали вигляд змиїв: хвости їх були на стрісі, а голови простягали ся аж до долу. Зелізні змиїні голови мали роззявлені роти, довгі язики, острі, повирізувані зуби, а на плечах мали крила. Хатня робота в будинку зтягла ся значно довше. Аж тільки під кінець жнив закінчене було останнє хварбуваннє віконниць, помостів та двох розкішних ганків, що виступали один до воріт, маючи вигляд великого півкруга, з широкими східцями по середині, а другий у сад — угловастий, просторий, з східцями в одну сторону біля стіни. Східці виходили на доріжку, що вела до квітників, а далі в сад. Ворота і огорожа, що виходили в сторону Дніпра, були щаблясті, штучно, але міцно зроблені і через свої прогалини показували передній вигляд будинка. Стіни будинку були гладенькі, рівні і вибілені мов тее полотно в Спасівку; віконниці мали сьвітлосірий колір, а береги їх обведені були темно-зеленою

хварбою. На ворота дивилось четверо великих вікон, а двох менших, що були побіч дверей, які виходили на середину ганку, супроти широких сходів. Загальний вигляд будинку був дуже веселий і приємно вабив до себе кожного, хто задивлявся на його. Межі ворітьми і будинком зроблений був по середині круг, засажений молодими деревами та кущами. Довкола круга зроблена була широка дорога. Між кущами та деревами, у самому крузі, зеленіла густа м'яка трава; береги круга оточені були низенькими стовчичками, з'єднаними між собою товстим дротом, по якому вилась берізка, розвішуючи свої квітки-дзвоники по всьому дроті. Між дорогою, що оточала круг, і межами дворища зеленіли кущі калини, червоної бузини і бузку, а понад самими межами землі — молоді, кучеряві каштани, посажені рівною сталкою з обох боків аж до будинку. Далі вже починались тополі, що оточали увесь сад. У дворі було чисто, гарно, — дід прибрав його „як дівчину“, по його власному виразу. Побудовані були також і льох і дровник і стайня і коровня, а дідова хатина була пересипана на ново, значно поширена і сполучена з будинком довгими сіннями. Все було приведено до пуття, не ставало тільки господаря, щоб оживити Затишок своєю присутністю.

— Коли-ж ви, пане, переберетеся вже сюди з усіма пожитками? — запитав Омелько Мисака, коли сей приїхав у любий свій Затишок навідатись.

— Ще, діду, не скоро! — коротко відповів господар і міркував тимчасом про те, що будівництво знову витрусило у його майже всі гроші і тепер, що не кажи, а до пятидесяти літ служити треба. Правда, у його лежало ще в запасі сотень чотири чи п'ять, — грошей таких поза-очи стало-б на потрібну обстанову хат, ще й лишилось би дещо, але-ж Мисак не зважився витратити їх. Він так уже звик мати „копійку про чорний день“, так боявся нещасливих випадків і так не звик позичати, прохати, кланятись, що ладен був швидче дожити свій вік у канцелярії, ніж видавати кому небудь розписки або векселі, коли несподівано спіткає яка недобра пригода.

Пробувши весь св'яточний день у Затишку Мисак повернув ся до Київа і завітав до свого начальства, щоб

подякувати за виповнену обіцянку. Він знову привіз з собою садовини, і на сей раз ще більше, ніж торік. Мисака привитала вся сім'я дуже ласкаво. За останній рік він бував у свого начальства декілька разів і був уже потроху ніби „своя людина“, бо начальство, за його за допомогою, купило вже собі бажану дачу, що задовольнила всіх і художньою місцевістю і тими вигодами, які були на ній. Принявши подяку від Мисака його превосходительство зволіло запитати:

— Значить, тепер уже все ви закінчили в своєму Затишку?

— Все, ваше превосходительство, тільки ще порожні хати стоять, — не купував обстанови.

— А коли-ж думаете обставити?

— Мабуть на той рік, а може і через два роки, діло се не спішне, а до кінця служби ще далеченько!

— Так, так! — буркнуло його превосходительство і зараз же перейшло на свою власну дачу, питаючи деяких господарських порад у Мисака.

Мисак відповідав на всі запитання, давав деякі поради і цілий вечір не говорили ні про що инше, як тільки про дачу його превосходительства; коли-ж наступив доволі вже пізньенький час і Мисак почав збирати ся до дому, начальство конфіденційно заявило йому, що він уже призначений на вишу посаду і мати-ме на рік 300 карб. прибавки. Мисак почервонів, подякував його превосходительству, дав обіцянку старанно справляти нову службу і цілком задовольнений пішов до дому.

Через місяць дійсне вийшов „приказ“ по належному „відомству“ і Мисак заняв вишу посаду. Він мав тепер 1500 рублів на рік і сім останнім найбільше був задовольнений. Тепер зовсім уже він був певний, що в протязі останніх пяти років не тільки оборудує обставини свого будинку до смаку, а складе і про запас дещо.

Привчивши себе до ощадности взагалі, а останніми роками особливо, Мисак, коли зрівнялось йому 48 років життя і поздоровили його чином „надворного совітника“, мав уже в запасі два тисячі карбов., не беручи на увагу, що будинок його був уже і обставлений і посвячений.

Обстанову придбав він собі не пишну, — зайвого в хатах у його не було нічого, але-ж усе потрібне мало вигляд і добрий і не зовсім дешевий. Найцінніше обставленим виглядав у Мисака його кабінет; тут окрім дубового під зеленим сукном стола і доброго до нього крісла стояли дві шафи з книжками, широка м'ягка отоманка, четверо високих м'яких крісел, під столом розісланий був великий килим, до однієї стіни прироблена була полиця і карниз з різними зарубками, — тут красувалися різні господарські знаряди, починаючи від сокири та молотка і кінчаючи найдрібнішими долотами та сверликами. Під полицею стояв вузенький, але довгий шкафчик; він був ще зовсім порожній, бо призначався задля домашньої аптечки, яка повинна була скластися тільки тоді, коли Мисак зовсім уже переїде у Затишок. Думки про домашню аптеку у його раніше не було, але перебуваючи на своєму хуторі по три, по чотири дні, і бачучи у деяких селян різні виразки, та стріваючи їх з слабими очима, йому спало на думку завести таку аптечку і навіть підготувитися по книжках по деяким медичним питанням, щоб можна було при нагоді стати селянам в пригоді, бо до повітового міста було верстов 5 чи 6, а на селі добувати лікарства не легко.

Кінець служби здавався Мисакові на десять разів довшим, ніж уся попередня служба, але-ж він не зрадив своєї постанови, і хоч сумуючи та нудячись, а все-ж таки дотяг рівно до 50 літ свого віку і того самого дня, коли зрівнялось йому пятьдесят — подався „у відставку“. Прохало начальство Максима зістатися на декілька місяців, та Мисак відмовлявся усіма св'ятими не затримувати його, а відпустити на волю. Начальство нічого не могло зробити і затримало Мисака усього тільки на тиждень, поки здавав він свою службу та познайомлював замітника з ділами. Нарешті все владналося як слід. Мисак зітхнув повними вільними грудьми і почав збиратися до переїзду. Збори були незатяжні, бо чимало дечого перевезено було в Затишок по троху та помалу, так що за два дні Мисак цілком розпрощався з Київом і з скринями, кошиками та різними пакунками рушив у вечері на пароплав. Коли пароплава відіпхнули від пристані і він свиснувши поплив

по течії Дніпра, у Максима Мисака покотили ся з очей сльози. Не перший раз відвозив пароплав Мисака, та тільки відвозив не так, як сьогодні. Сьогодні Мисак від'їзжав не від звичайного Дніпрового берега, не від Київ, що так завжді подобав ся йому, а відвозив його пароплав з канцелярського повітря, ослобоняв від матеріального і морального гніту, який переживав він що дня з товаришами, рабами-чиновниками і віз його не кудись, не за якимсь невідомим шматком хліба, не в нове ярмо, не в иньшу канцелярію, а на волю, на спокій, на відпочинок, на який заробляв він так довго і такою важкою працею. Багато пережив він до сього часу турбот, багато передумав усяких невеселих думок, та Бог поміг йому все перенести своїми міцними молодими силами і діждатись нарешті бажаного, спокійного відпочинку.

Чого-ж з очей Мисакових капали сльози? Не горе і не радість викликали у його ті сльози, а душа його наповнилася ся минулим, пережитим. Задля його тепер минало все, минало без вороття, без сліду, та не минало воно всім тим соткам тисяч ріжного люду, що он частина його ворухить ся на київських вулицях і живою картиною малює йому той безконечно довгий час, коли з такими-ж турботами міряв він ті самі київські вулиці та міркував ті самі нерозважні думи, які наповняють тепер мозок отих людей, що он живою чорною лавою ворухать ся перед його очима.

Бідні люде! І невже-ж отсе краса та радість життя? Чи справді се те саме дійсне життя, до якого так прагнуть люде, за яке борють ся весь свій вік і не заспокоївшись ні тілом, ні душею, ідуть на той сьвіт? Воно!... Отсе воно, отсе його краса, його радощі!... І Мисакові груди знову стискало невимовною тугою.

А може я еґоїст надзвичайний? — гадав він далі. — Може дійсне тільки оттаке життя і є справжнє життя? Може іменно в сьому і є краса його? Кожда людина вимагає одна від другої боротьби, діяльності, — та чи боротьбу-ж, чи діяльність виявляють оті тисячі, той натовп, до якого ввесь вік надежав і я? Що добре роблять або зробили вони для суспільства, для родини — оті тисячі

чиновників у ріжних мундирах? Чим красші вони від мене, коли життє своє покладають в біганині та в канцелярії, а я тихо та спокійно у своїому Затишку? Що і чого більше зроблять вони, ніж я зробив?... Посписують більше паперу, нікому не цікавого, нікому непотрібного! Так хиба-ж се діяльність, хиба-ж се боротьба, хиба-ж таке життє і красше і користнійше, ніж тепер починаєт ся моє? Він, отої стотисячний чиновник, чирикати-ме „отзвы“, „отношенія“, „рапорты“, „вѣдомости“, „таблицы“, „свѣдѣнія“, а я сидіти-му в Затишку і спочивати-му — чи вже-ж таки кождий з їх користнійший суспільству, ніж я? Дурниця, усе дурниця! Яка там може бути користь суспільству з таких людей, що навіть собі не зможуть здобути користи чесним шляхом, без крутїйства, без злодійства? Ні, нехай я буду етоїет, нехай буду зайвий, непотрібний член суспільства, але-ж я тому самому суспільству коли не був ніколи користним, то не був і не буду шкідливїйшим, ніж перший-ліпший чиновник. Я нікому не сяду на шию, нікого не буду визискувати, я користувати-мусь, як користував ся і до сього часу, тільки тим, чим користують ся сотки тисячів таких, як і я. Рїжниця між мною і ними тільки та, що я не всі свої заробітки раптом кидав у той загальний торговельний водограй, а частками, але-ж під кінець кинув і я затриману часово ту решту і виміняв за се ціннійший товар, ніж вони, — отсе тільки і рїжницї між нами... Ні, я не етоїет, я не глїтай, не грошїд, — вина моя перед суспільством не більша, як і їх! Я маю право кинути канцелярію і скористуватись спочинком, що здобув собі власною працею, власними турботами.

І довго ще міркував Мисак на сю тему, аж поки не сховав ся з його очей Київ зі своїми високими горами, камяними будинками та золотOVERХИМИ церквами; та скілько не міркував він, усе визнавав себе цілком правим і настрїй його що далі відміняв ся, на душі робило ся яснійше, веселїйше, а коли визирнув ще здалека його Затишок, так Мисак і зовсім почував себе заспокоєним і нетерпляче ждав, поки виступить з пароплаву, увїйде в свій власний будинок і вже без жадних турбот за свою будучність оселить ся на тому клатї землі, з якого не має права ви-

гнати його ні начальство, ні хтось иньший. Клапоть той, — то його власність, яку вирвав він з лабет матеріальної боротьби аж після п'ятидесяти літ життя та невпинної, хоч і нікому непотрібної праці.

IV.

Була вже пізна осінь, коли Максим Мисак переселив ся з Київа у свій Затишок.

Після перших двох-трьох днів життя в Затишку першим Максимовим ділом було потурбуватись заготовити на зиму варива, бо про се дід Омелько не догадав ся, а Мисакowi і на думку не спадало, бо він не звик дбати про такі речі. Господарі, у яких він жив та харчував ся в Київі, думали про се і дбали без його. Чого, що, як і скільки треба було заготовити — Мисак майже цілком не розумів і йому було неприємно. Одначе-ж, порадившись з дідом, порішив він наняти жінку і доручити їй упорядкувати се діло. Так було й зроблено. Нанята жінка уміло приняла ся до діла і незабаром Мисаків погріб заставлений був діжечками з капустою, бураками та усім тим, що мало забезпечати Макенма до самої весни. Не насолити тільки огірків, бо їх уже ніде було купити. Та-ж сама жінка знайшла між иньшим Мисаків господарський недогляд і в пекарні і навіть у будинку, бо ні там, ні тут не знайшла жадної комірки, а в господарстві без неї „як без рук“. Мисак цілком згожував ся, бо сам бачив, що ніде було переходити тих запасів, які він сам привіз для куховарських потреб. За такий видимий недогляд Мисак перш над усе докорив себе, діда Омелька, підрядчика, що будував, а тоді мусів наняти майстрів і поприроблювати потрібні комірки біля пекарні, а в будинку мусів відділити частину дідової хати і там зробити комору для таких уже запасів як борошно, крупи, цукор та иньші потрібні речі.

Тиждень за тиждень, і Мисак почав запевнятись, що в його власному Затишку найнеприємнішим йому ділом ставало хатнє господарство. Що дня не ставало у його то того, то иньшого, що дня куховарка звертала ся до його

з запитаннями, що на завтра варити, як готовити або приправляти ту чи иньшу страву, — саме такі були питання, яких не задавав він собі ніколи за весь свій вік і не вмів давати на їх відповіді, а тимчасом його що дня питали і часто годували зовсім несмачною стравою. Крім того жінка, що служила у його за куховарку, доводила що дня, що вона не може вправитись, що дід не помагає їй, а тільки дразнить своєю невмілістю чи підмести, чи пил повитирати, а їй самій не по силі вся ота робота, бо треба було що дня і кімнати поприбирати і обід наготовити і подати його, і прибрати, а там ще корову доїти, з маслом возитись, з сиром, сорочки прати і т. д., і т. д. Мисак бачив, що се правда і запевняв ся, що доведеть ся наняти ще одну наймичку. Але-ж се неможлива річ! Хиба-ж таки можна одній людині держати для себе трьох наймитів! Та у його нарешті і грошей на се не стане, та не такий же він і пан, щоб сидів у хаті не доторкаючись і за холодну воду. Він же й сам що дня ходив по хатах, витирав пил, переставляв меблі, затоплював печі, дуже часто заносив корові сїна, сам і наливав і сьвітив лампи тай взагалі чимало дечого робив і в хаті і на дворі. Невже-ж у його так багато діла? Пробував Мисак декілька разів стежити весь день за Улитою, своєю-ж наймичкою, але-ж запевняв ся що разу, що вона справді з ранку до вечера вертіла ся не присїдаючи, не спочиваючи. Про діда Омелька і говорити було нічого, — він завжді був за якою небудь роботою: то дрова рубає, то воду носить, то прибирає у дворі, в коровнику, обмотує на зиму молоді дерева, їздить у місто за ріжними справами, а там, дивись, коромисло робить, мітли вяже, на зиму матки соломяні плете, щоб було чим позатикати вікна у погребі та в коровнику, а коли й буває якась там вільна година, так іде до Дніпра з своїми риболовними пристроями і ловить рибу, а се теж була зовсім не зайва річ. Виходило, що треба було наняти ще одну наймичку і Мисак наняв. Наняти наняв, а тимчасом усе таки думав, що господарство ведеть ся у його не по господарськи, що тут не наймичок треба, а умілости, але-ж умілости такої у його не було.

З третьою наймичкою діло пішло красше, але-ж і трое їх крутились весь день, бігали, і всім було ніколи. Мисак покликав до свого кабінету діда Омелька і запитав його :

— Скажіть ви мені, діду, на милість божу, і звідкіля у нас береть ся те діло, що роблять його дві наймички, ви, я, і все таки ділу тому нема кінця? Чи так усі господарюють, як отсе ми з вами, чи ні?

— Гм! — відворкнув дід Омелько, — я й сам уже думав про се нераз, та ніяк собі не второпаю, через що воно так! У панів завжді більше діла, ніж у нашого брата, — се так, але-ж я знаю, наприклад, панночок — Уляну Іванівну та її сестру, — вони теж пани, а отже подивіть ся: наймички у їх нема ні однієї, господарство їх зовсім не менше, як і ваше, та не тільки не менше, а більше навіть, бо у їх окрім корови є ще і гуси і качки і кури, индики, свині, — усе-ж отсе треба нагодувати, доглянути; так само для себе і обід треба зварити і сорочки попрати і в комнатах поприбирати... Сад і будинок у їх, правда, менший, а проте всюди і чисто і лагідно, і можете побачити що дня, як вони сидять собі у двох та або читають книжку, або старша шие, а менша на скринці грає. Та ще-ж отся сама менша, я вже вам казав колись про неї, ще і в місто їздить, учить там панських дітей... Мабуть у нас, пане, все так робить ся через те, що є хазяїн та нема хазяйки. Не наше, не чоловіче дідо заводити хатній лад; се не по нашому стану, не зуміємо ми і не придумаємо з вами такого хатнього порядку, який не думаючи заводить кожда жінка-хазяйка.

— Так у нас же їх, діду, аж дві, — завважив Мисак.

— Дві, то дві, та що з того, — вони все-ж таки наймички, а не хазяйки. Хазяйка робить для себе, а наймичка для пана. Що хазяйка зробить за годину, те робить наймичка весь день, та ще й спішучи робить, а діло все так не те вийде. Хто його знає, чого воно так, а тимчасом всюди і завжді так. А от дайте сюди справжню хазяйку, то побачите, що наймичкам і робити буде нічого, — сидіти-муть на куховарні та сьпівати-муть або хихикати-муть лузаючи насінне. Се вже я нераз спостерігав на своєму віку.

— Так що-ж нам, діду, робити? Мені що дня спадає на думку, що одному держати три душі наймитів — се і багато і зайво, але-ж разом з тим бачу, що дві душі не справляють ся.

— А я вам, пане, мав розказати ще таке: позавчора, як ото перевозили ми з чоловіком дрова, зустрілась з нами Уляна Іванівна; вона комусь несла лікарство. Так от як зустріли ся та поздоровкали ся з нею, так вона й питає мене:

— Чула я, діду, що твій пан зовсім уже переїхав у Затишок.

— Переїхали, — кажу, — слава Богу!

— Він сам живе, чи і сімю має? — питає вона про вас.

— Ні, — кажу, — самі собі.

— А на що-ж ви аж двох найминок наняли? Що вони у вас роблять?

— Звісно що, — кажу я, — по хазяйству все — печуть, варять, микють та прибирають.

А вона засьміялась тай говорить:

— Не вмієте ви хазяйнувати з своїм паном, от що! Одному панови та троє наймитів, — се дуже по панськи!

Я засьміяв ся, а все таки задумав ся, бо справді у нас якось не так ведеть ся, як треба, а якби се слід — сьвятий його знає!

— Одно слово, діду, я бачу, що ви знову навертаєте до свого, хочеть ся таки вам, щоб закохав ся я в Уляну Іванівну та одружив ся з нею.

— Хочеть ся, — се правда, я не криюсь.

— Через що-ж хочеть ся вам, щоб одружив ся я без-премінно з Уляною Іванівною?

— Через те, що Уляна Іванівна самим Богом призначена для вас. Як подивлю ся я на неї, так і в голові моїй не вяжеть ся, щоб вона могла бути чиеюсь иньшою панею, а не вашою. Така вже мабуть і її і ваша доля. Не дурно мабуть оселились ви саме тут, а не десь иньше. Так уже доля ваша склала ся, так уже вона робить, нікого не питаючись.

— Добре, дїду, а якже вийде так: ви про Уляну Іванівну думаєте і говорите одно, а вона друге — візьме та вашому панови і піднесе оттакого гарбуза? — Мисак показав руками. — Шо тоді ви про долю скажете?

— Ніколи в сьвітї! — аж підскочив дїд Омелько.

— Так хіба-ж ви сватали її, чи що? — незадовольненим голосом запитав Мисак.

— Сохрани мене Мати Божа! — перехрестив ся дїд і образливо додав: — Хіба-ж таки я, пане, божевільний, або дурнійший від усіх на сьвітї? Кажу-ж вам, що я тільки почуваю се в своїй душі, вірю, що так воно складаєть ся.

— Так то, так, а отже ви мене сватаєте, впевняєте... Так само і з нею могли говорити.

— Та нехай же мене Господь скарас, коли не вірите! А що я вам кажу, се правда, але-ж тільки вам, пане, і більше нікому... Я не знаю, чого воно так... Мені однаково, чи одружитесь ви, чи не одружитесь, не сватаю я вас і не сватав, а тільки кажу вам те, що у мене в душі ворухить ся. А їй, панночці, я не казав нічого і ніколи, та і нікому не казав, а передчуваю тільки тай годї!

Розмова з дїдом не помогла нічого. Хатнє господарство вело ся по старому; Мисак почував, що троє наймитів і зайві і непотрібні йому, але-ж поменшити їх не міг. Колись здавало ся йому, що він у двох з дїдом весь свій вік проживе, а по троха та помалу зїхало зовсім на иньше. Ні, дїд таки правду каже, що без хазяйки инакше й не може бути, але не дружити ся-ж йому зза якогось хатнього господарства, та ще на 51 році життя!

Так міркував собі Мисак, а тимчасом дїдів запевнений голос та пророкування мимоволї впливали на Максиміа і примушували спинятись на питанню: а що, якби і справді пішла за його Уляна Іванівна, чи слід би дружитись? І коли Мисак давав собі на запитання відповідь згодну та малював собі образи того, якби жило ся йому з жінкою, то виходили вони у його зовсім не темними. Максим чимало находив цікавих, сьвітлих тонів в такому життю, але-ж зїзжав що раз у те, що годї вже йому думати про жіннє, досить з його і того, що зумів самого себе забез-

печити, а братись з жінкою — се значить знову ламати свою голову над ріжними недостатками і приходити знову до того, що треба служити, бо які у його достатки? І Максим вираховував свої фінанси. Він мав пенсії всього тільки двадцять три карбованці на місяць і тепер ледви вистачало йому тих грошей переживати від місяця до місяця. Правда, було у його в запасі круглих три тисячі рублів, але такої суми за мало, щоб наважитись одружити ся, бо він і так нарушив уже свій капітал на деякі потреби та певне нарушати-ме його і на далі, значить і сподіватись нічого, щоб вистачило тих грошей дожити віку вкупі з жінкою. А дружитись на те, щоб залишити згодом жінку у власній господі, але без жадної копійки, се було-б не по людському, так робити можуть хіба тільки егоїсти, та ще й холодні егоїсти! І Мисак махав рукою на подружнє життє; але-ж згодом воно спливало на поверх думки знову, і знову являли ся ріжні образи життя з дружиною.

Настала весна. В середині травня дід Омелько ходив по якомусь ділу на село і повернувшись у Затишок пішов просто у садок до свого пана і переказав йому невеселу вістку.

— Учора ввечері померла, царство їй небесне, сестра Уляни Іванівни, — підходячи до Мисака заговорив дід. — Хотів я зайти подивитись, попрощатись, та не посьмів.

Максим здивовано подивив ся на діда, але не сказав нічого. Звістка про те, що померла якась чужа та незнайома йому людина, не вразила його, а тільки, як звичайно, здивувала трохи; разом же з тим виринув перед ним і образ Уляни Іванівни. Мисак думав про неї. В уяві своїй побачив він її в тому самому убранні, в якому бачив раз на своїому віку, саме тоді, як відїздив пароплавом у Київ. Максимови виразно пригадались тепер і ті думки, які передумав він тоді і та розмова, що відбулась у його з дідом перед виїздом, згадалось і те, як Уляна Іванівна учила діда підвязувати кущі, стригти малину і йому забажало ся ще раз позирнути на сю панночку і придивитись до неї ближше. Так що-ж, він може се зробити в церкві, коли ховати-муть її сестру... Але-ж мабуть так не гаразд

буде... Приглядатись до людини саме тоді, коли душа її наповнена смутком, — се недобре!

Хтось заскрипів ворітьми. Мисак повернув ся передом до воріт. У двір увійшла Уляна Іванівна. Вона була спокійна, серйозна, хода її була поважна, тверда, сьмілива. Панночка прямувала до Мисака. Максим збентежив ся трохи, але підвів ся з свого місця і пішов на зустріч.

— Здоровенькі! — промовила Уляна Іванівна.

— Здоровенькі, — знявши шапку відповів Мисак і показуючи на садового ослона, додав: — Милости просимо!

Обоє сіли на ослоні. Уляна Іванівна заговорила перша:

— Ви мене простіть, що я, невідома вам людина (вона тут же назвала себе і подала Мисакови руку), невідома, кажу, людина, вдаю ся до вас з просьбою. Вчора померла у мене сестра. Я тільки що вернулась з нашого повітового міста; там винні мені за лекції гроші, але люде ті виїхали на тиждень в Київ. До нашого попа звертатись в сій справі я не хочу, але-ж і ні до кого більше. Коли можете, позичте мені на один тиждень трийцять карбованців.

Мисак встав, мовчки пішов до свого кабінету і через хвилину виніс Улянї Іванівні гроші.

Панночка підвела ся зі свого місця.

— Спасибі вам, — промовила вона і подавши руку пішла з саду.

Мисак провів її аж до воріт, а потім повернув ся в сад і знову приняв ся до своєї роботи; він розсажував на грядках квітки та деяку садову рослину, що мала згодом пересажуватись на квітники. У другому кінці саду порав ся дід Омелько. Він бачив, що до Мисака приходила Уляна Іванівна, що говорила щось і пішла. Дід догадував ся, що панночка позичала гроші і на душі його було щось непріємне. Йому і жаль було Уляни Іванівни і досадно, що довело ся їй, незнайомій з паном, приходити з позикою. Він знав, що панночка ніколи не позичала у людей грошей, а тут на тобі! Дід аж роздраговував ся, так важко було йому думати про сей випадок. Старому здавало ся, що пан його ось-ось гукне на його

і почне розпитувати про Уляну Іванівну, про її достатки та недостатки. Але-ж Мисак не гукав на його, а також і згодом нічого не казав і ні про що не розпитував. Минуло днів п'ять, а Мисак усе ще нічого не згадував. Завважив тільки Омелько, що пан його став мовчазніший і ніби суворий трохи або занадто задуманий, бо говорив останні дні дуже мало, а коли й говорив що, так тільки те, що конче треба було сказати, тай то коротко, немов би нехотя або зневолю.

— Чи вже-ж пан сердить ся, що панночка позичила у його скількось там грошей? — закрадали ся у дідову голову думки і йому робилось сумно, невесело.

Як раз через тиждень навідалась Уляна Іванівна знову, на дідових очах вернула панови гроші, подякувала його і, не загаавши ні на хвилину, пішла з двору. Старому здавало ся, що тепер уже все піде по старому, але-ж дід помилив ся. Пан його зоставав ся таким самим неговірким, яким зробив ся того дня, коли позичав панночці гроші. Декілька разів наважував ся дід заговорити з паном, та з того нічого не вишло, — пан сухо та коротко відповідав і дід мусів замовкнути.

Мисак був мовчазний, то правда, та тільки не позичка засмутила його, а факт позички навів його на сумні думки. З того часу, як оселив ся він у Затишку, ніщо особливе не приходило йому на думку. Він собі пив, їв, ходив по хатах, по двору, по саду, рано лягав, пізно вставав і почував себе на тому самому спокою, якого прагнув і який здобув. Але-ж позичивши панночці гроші, у його ні з сього ні з того виникло раптом таке питання: на що, для кого і для чого він живе? Кому користний він оселившись в отьому Затишку? Тай взагалі чи користний він кому небудь, окрім себе? Подумавши деякий час Мисак дійшов до відповіді, що користний він тільки для себе та для трьох наймитів своїх. Але-ж і тут було питання, чи користний же він дійсне хоч наймитам? Виходило, що й наймитам своїм не дуже то він користний. Яка вигода їм? Та хіба, що платить їм заслужені гроші? Але-ж се мусить робити кождий, хто користується ся з чужої праці. Се зовсім не користь наймитам, і тут виповняє він ні більш,

ні менш, як звичайний обов'язок, такий самий обов'язок, який виконувала перед ним і казна, коли він служив. Та ще навіть казна значнійші обов'язки взяла на себе: вона платила йому не тільки тоді, коли він служив, а й тепер виплачує йому по 23 карб. на місяць, — виходить, що вона значно користнійша для його, ніж він сам для своїх наймитів. — Ні, так не можна жити! — міркував собі Мисак, — се егоїзм, чистої води егоїзм!... Маруся Степова, названа його мати покійна, жила не так; учитель, що колись учив його, знову-ж таки не так жив, як він тепер живе... Мисакові ставало соромно. Він ясно бачив, що прожив до сього часу тільки собі на користь, для себе тільки й дбав, про себе тільки й думав.

— Так не можна, так не можна! — раз-по-раз повторяв Мисак і йому ставало нудно, досадно, соромно, бо не знав що робити, аби зробитись користним хоч на останку свого віку.

І хто-ж винен, що так, а не інакше пішло його життя? Які завдання слід би було йому мати на оці, щоб почувати себе людиною користною не тільки самому собі, а й иньшим? Через що так рано втиснула ся в його голову одна тільки думка — страх за кінець свого життя? Невже-ж все отсе виробила в йому матеріальна нужда та почування самотності? Невже тільки сі два чинники життя засліпили йому очі і повели його таким шляхом? А як живуть і що думають ті люде, що не почували себе самотніми, не думали про матеріальну нужду? Мисак пригадував собі цілі десятки своїх знайомих, перебирав у своїх думках їх життя, пригадував їх діяльність, напрямки думок, та громада його знайомих не відрізнялась життям своїм від його життя: тільки й бачив між собою і ними ту різницю, що вони витрачували свої заробітки на різні дрібниці та дурниці, а він складав їх на визначену мету. Здавало ся, що винуватим Мисак не був: діяльність його, коли була не красна, так разом з тим ні на крихту і не гірша, ніж діяльність усіх його знайомих. Правда, була ще одна різниця: дехто з його знайомих був одружений і мав сім'ю, але ті-ж самі люде ніколи не хвалили свого життя, ніколи не вважали себе користними ні собі, ні сім'ї,

а швидше всього нарікали та каляли, що зробили дурницю і одружились. Мисак наслухав ся про се, думав, роздумував і поклав ніколи не дружитись, — поклав і виконав, та чи винуватий же він за се? Кождий з одружених ніколи не дорікав йому за се, а навпаки — хвалив, завидував.

— Ні, я не винен, — думав Мисак, — я не йшов навпаки всіх тих, що оточали мене; діяльність моя така сама, як і їх, я тільки був обережніший, ніж вони, і те, що придбав собі, здало ся мені не кривдою, не здирством, а чесною працею; діяльністю в сім напрямі не з'обидив я нікого, про се свідчить і Бог і власна моя совість. Для досягнення своєї мети я не користувався нічим поганим: взяток не брав, до начальства не підлизувався, нікому не піддобрювався, не морив і себе холодом та голодом, не ходив обірваний, я тільки не витрачав грошей на які небудь розкоші, на які небудь примхи... Ні, я не тунеядець, не еґот, я тільки звичайна смертна людина, я тільки той чиновник, що вдався до здатних потурбуватись про свою будучину і турбувався про неї, не бажаючи і не роблячи нікому зла. Хиба-ж се моя вина, хиба-ж се злочинство? Я зробив тільки те, що міг зробити, що здатний був виконати.

Таке міркування захопило Мисакову голову; так виправдувався він себе; а тимчасом все-ж таки почував і почував дуже виразно, що він людина безкорисна для суспільства, що з ним і без його люди жили-б цілком однаковієнько, а коли так, то видима річ, що він живе зовсім не так як слід і як повинна жити кожда людина. — Не так, не так, — шептало щось в його душі, і в голові знову підіймали ся думки і знову вели до того, що так жити не можна, що не має він жадного права існувати між людьми, не роблячи суспільству жадної користі.

Мисак прирівнював своє життя до життя Уляни Іванівни. Правда, він її майже не знав, а тільки чув дещо про неї, але-ж діяльність її здавалась йому значно кориснішою. Він чув, що Уляна Іванівна живе без наймички, значить, усе робить сама; чув, що учить вона чужих дітей, значить, приносить тим дітям користь; чув, що вона і людям помагає в чомусь, але не цікавився, чим і не виши-

тував подробиць; бачив нарешті, що затратила вона безповоротно свої зароблені гроші на похорони сестри, значить, не на свою користь, — а він, Мисак, чи хоч таким ділом поступив ся кому небудь? Ніколи, нікому! У його не було ні одного випадку в життю, щоб він бачив у йому користь для інших. Запомогти у його ніхто ніколи не прохав, а службу свою вважав він завжди безкористною. Сидіти цілий вік за ріжними канцелярськими справозданнями — хіба-ж се діяльність? Се мертво діло, марнуванне часу!...

Дні минали за днями; почуттє власної бездіяльності у Мисака все зростало і він почав нудитись. Бажання користної діяльності і разом з тим невмілість розшукати її довели Мисака до того, що він нераз уже шкодував про те, що кинув канцелярську працю. Сидячи в душній канцелярії за „ненотрібними“ паперами Мисакови не було часу задумуватись над суспільним життєм і він тоді ніколи не почував себе бездіяльним; а тепер, кинувши службу та відпочивши за пів року, думка його прокинулась, очи побачили життє, а здатности до діяльности не було.

— Красше було-б умерти, не пізнавши своєї бездіяльності, ніж пізнати її та не зуміти, не придумати поправити свою вину! — промовив нарешті Мисак і, щоб уникнути як небудь від докучливих думок, узяв ся за книжки.

Цілими днями не випускав він із рук книжки; читав і читав без вибору. Бібліотека його виключно складалась з белетристики і найщиріше читаннє не піддавало йому жадного рішинця на ті турботливі питання. Та, правду кажучи, він і не гадав розшукувати в книжках відновідь, він просто читав тільки їх тай годі. Часами й стрівались навіть такі події в книжках, що могли-б навести Мисака на деяку діяльність, але-ж він дивив ся на ті події як на події книжкові, а не живі, дійсні, а через те і не спинав ся на їх, не задумував ся, не прикладав до живого життя, а бажав тільки заглушити в собі оті пекучі думки.

V.

Одного літнього дня на дворі стояла незвичайна спека. Сонце з високого неба так немилосердно пекло, що нікуди було від його ні втекти, ні заховатись. У найгустійшому затінку — і там стояла така спека, що нічим було дихати. Рослина позвішувала свої привалі листки і вкрита пилом виглядала так сумно, так невесело! Мисак нудився цілий день і ні за що не брався. Не було у його охоти не тільки читати або робити що небудь, а навіть думати не хотілося.

З заходом сонця вийшов він з свого кабінету і пройшовся по саду. На дворі стояла нерухома тиша і сад, покритий пилом не веселив ні очей, ні душі. Максим постояв трохи, подумав і вийшов за ворота. Супроти воріт зеленіла густою щіткою лоза і хоч листя свого не опускала, а тимчасом вигляд її був теж невеселий. Дніпро далеко відсунувся від берега і ледви шепотів свою незрозумілу пісню. Далеко на обрії, де заходило сонце і освічувало небо, мигтіло розпалене повітря. Небо було ясне, чисте, блакитне і віщувало таку-ж саму спеку і на завтра.

Мисак пішов понад берегом і з насолодою вдихав свіжіше трохи повітря, що пліло від мовчазного Дніпра. Максим плівся берегом нога за ногою, не маючи жадної мети і думки. Через пів години, а може й більше, до вуха його почав долітати ледви помітний сьпів. Мисак спинився, прислухався і пішов далі. Сьпів виривався, видимо, з міжгір'я, що звалося „Розгукі“. Небавом сьпів заговк, а натомісць почулася музика на скрипці. Мисак згадав дідові слова про Уляну Іванівну, що інколи ходить у Розгукі і там грає.

Отсе-ж мабуть вона й є, — думав Мисак, підходячи все ближше тай ближше. Він уже був нераз у сій місцевості, чудувався велетенською щільною Розгуків, ходив по тих Розгукіх, сам вигукував і заслухаючись перекотами звуків шкодував, що не вмів ні грати, ні сьпівати. Тепер траплялася нагода прослухати і сьпів і музику. Мисак обережно підходив і крадькома притаївся нарешті під густими кущами дикої шешини, що цілим довгим рядом

заслоняла собою дорогу у Розгуки. Мисакови не видно було Уляни Іванівни, але він був певний, що то була вона. На скрипці вигравалась пса з опери, а крім Уляни Іванівни нікому було в сих місцевостях грати такі музикалії. Після оперної музики почув ся знову сьпів. Чистий, дзвінкий жіночий голос засьпівав народню пісню про п'яницю:

Ой зацвита червона калина
над криницею, —
горе-ж мені, моя матінко,
жить з п'яницею.
Що п'яниця та не касть ся
і день і ніч не,
а як прийде із шинку до дому,
мене молодю бє...

Кожний куплет пісні повторював ся на скрипці, а коли уся пісня досьпівана була до кінця, голос почав другу пісню, а далі третю, четверту. Усі пісні були про життє з п'яницями - зрадниками і так щиро, так задушевно виконувались, що Мисак забув про все на сьвітї і сидачи нерухомо на одному місці уявляв тільки собі картини, які малювали йому пісні своїм змістом, а домальовувались та оживлялись голосом і виразною музикою. Мисакови з найдрібнішими подробицями в'явило ся після першої пісні сільське подвірє з хатою, повітками, старою рубленою коморою, що стояла порожня, обскубана, обшарпана і без дверей, а у коморі бачив він п'яного чоловіка, що лежав на долівці без свити, без шапки, з розхрістаною сорочкою, розкудланій... Одна його рука незручно підложена була під себе, а друга важко звисала з п'яного, недбало розкиненого тіла. Чоловік снав міцно, нерухомо, ворухились тільки волохаті його груди та вуся, що цілком закривали собою рот. На призьбі під хатою сиділа убого одягнена молодиця, без корсетки навіть, і склепивши руки та поклавши їх на коліна думала важку, скорботну думу. Сумне її обличє та недбало повязана голова робили вражінє глибокого горя. Біля воріт на моріжку ворухить ся дїтвора, їх аж четверо, усі вони босі, брудні, закурені пиллом. Вони будують з паличок хатку, а одна дівчинка робить з калачиків відерця і лепечє щось до своїх братів. Біля воріт

з'являється стара жінка, вона питає щось дітей, а потім прямує до хати. Губи у неї міцно стиснуті, очі блищать великим гнівом.

— Сидиш, — говорить вона болючим голосом до молодиці, — потонаєш у горі, а він, — стара показує на комору, — хропе, спить, — бодай би до віку не просипав ся!...

— Мамо! Що ви говорите?...

А в ушах тимчасом лунає сьпів:

Ой не клени, моя матусенько,
паницю мого,
єсть у мене діточки маленькі,
горе буде без його!...

А тут уже виринає друга картина, третя, четверта... Перед Мисаком проноситься страшна сцена бійки п'яного чоловіка в сім'ї, чується плач, дитячі крики, брязкіт битої посуду, і знову крик, знову плач і все ховається, потонає в чудових, але тяжко сумних звуках пісні:

Коли викупиш — люблю тебе,
а не викупиш — убу тебе!..
Ой не раз, не два викупала, —
у віконечко утікала,
в вишневім саду почувала,
соловейків побуджала...
Соловейки як тьох, так тьох,
а у мене слізюньки як той горох...
Соловейки натьохкали ся,
а я молоденька наплакала ся.

Ще образи другої пісні не встигли зникнути, а вже ллється третя пісня такого-ж змісту... Голос цієї пісні такий сумний, такий глибоко пронизливий, що аж мороз поза шкурою ходить, а перед очима жива-живісенька виникає жіноча постать і з душі виходять її слова:

Велить мені в порога стояти,
велить мені голубців спиняти.
— Ой не гудіть, голубці, на хаті,
не збудіте милого в кімнаті,
бо я знаю, коли розбудити, —
коли буде сонечко сходити...

Чарівний голос лунає ще в ушах, в душі, а тимчасом скрипка підхопила вже на свої струни жалібний посьпів і струни її плачуть, голосять, вимовляють :

Бо я знаю, коли розбудити, —
коли буде сонечко сходити.

Музика поводи спинається, слабне, тихшає і нарешті зовсім затихає, але звуки гойдають ся ще межі високими стінами-скелями, — загойдали ся раз, два, три і тихо завмерли. Наступила на деякий час нерухома тиша. На тихому, чистому, блакитному небі загорілись мовчасні зорі і оточивши себе у недосяжній високості тремтячим промінням відбивали ся в чистому, прозорому Дніпровому лоні. На другому березі Дніпра, на широких лугах та низинах піднімав ся легенький, ледви помітний туман; в повітрі чула ся вогкість, трава навкруги Мисака покривала ся легенькою росю. Максим поворухнув ся і хотів вийти з свого захисту, але в Розгуках знову почула ся пісня. Той-же самий, глибоко симпатичний жіночий голос почав :

В моєї родини жито та пшениця,
в мене безщасної кукіль та мітлиця..

Пісня виспівувала чоловічу зраду до жінки і голос її був наповнений такою-ж самою скорботою, таким самим горем, як і голос пісень про чоловіків-п'яниць. Співачка після кожного куплету не брала ся вже за скрипку, вона співала пісню до самого кінця, а потім знову повторила її з середини :

До чужої жінки, до жінки до Варки,
і носить горілку по чотири кварта.

Після сих слів зараз же залунала скрипка, віразно вимовляючи найсумнійші місця пісні. Мисак чув сю пісню перший раз, а тимчасом звуки струн так вимовляли слова пісні, що ніби проказували чистим, але скорботою наповненим голосом :

Як прийде до дому, усе вередує :
Хто мене роздягне, хто мене розбує,
і в біле личенько сім раз поцілує ?
Обізвалась жінка стоячи в порога :

„Я тебе роздіну, я тебе розбую
і в біле личенько сїм раз поцілую...“
„Відступиш, поганко, відступиш від мене,
єсть у мене мила кращая від тебе!
Та мене роздягне, та мене розбує
і в біле личенько сїм раз поцілуу...“

„Сїм раз поцілуу, сїм раз поцілуу“. Літали останні звуки, доторкаючись аж ніби до самих Мисакових ушей, наводячи на його душу острах.

Замовкли сьпіви, затихла скрипка, а в розпалених Мисакових мріях ще роаять ся, виступають сумні картини і розворушене серце його бєть ся на всі груди.

— Господи! І чого пісні наші такі сумні, такі при-
давлені, пригноблені, важкі? У них чуєш тільки тяжкий
смуток, скорботу, глибокі скарги душі... І чому народ наш
не утворював пісень напосних лицарською відвагою, сьмі-
ливістю, енергією? Чому пісні наші не будять почуття
боротьби з лихою долею, не натихають нас до діяльності,
не вказують нам шляху, ідеалу красшого життя? Чому не
зміцняють духа, певности, віри у власну силу? Мисак при-
гадував собі народні думи кобзарські, пісні про кохання,
пісні веселі, побутові, але скрізь і всюди бачив у піснях
пануючу сумну ноту. Що-ж було причиною вироблення
такої, а не иньшої вдачі пісень наших? — задав собі
Мисак питання, але близенько біля його хруснуло суже
ломачє і зза куцїв виступила з скрипкою під рукою Уляна
Іванівна. Максим завмер на місці. Уляна Іванівна зиркнула
в його сторону, здрігнулась уся, спинилась на хвилину
і раптом підвела руку до своїх грудей. Мисак підвів ся
і червонїючи по самі вуха почав просити вибачення, що
зовсїм не бажаючи і не думаючи так налякав панночку.
Уляна Іванівна заспокоїлась, а проте завважала:

— Та я нічого... Але від несподїванки у мене так
заколотило ся серце.

— Простїть, простїть мене, Бога ради! Я не навми-
єне, я так собі вийшов пройтись, осьвіжитись трохи тай
заслухав ся...

Через декілька хвилин вони обоє зовсїм заспокоїлись
і йдучи понад берегом розмовляли. Уляна Іванівна гово-

рила мало, а Мисак усю дорогу вихваляв її талан та переказував те, що викликала вона своїми піснями та музикою у його мріях, у його душі.

Наблизились до Затишку. Мисак спинився і ввічливо вклоняючись промовив:

— А може-б ви були ласкаві зайти до моєї чернечої келії на склянку чаю? Спека минула і в садку можна було-б згадати і про чай.

Уляна Іванівна задумалась на хвилику і відповіла:

— Так що-ж? Коли запрошуєте, то й ходім.

Мисак був задовольнений; йому дуже хотілося заглядити недобрый свій учинок, що підслухав він її сьпіви та ще й перелякав замість подяки.

Господар і гість пішли в сад. Перед ними незабаром стояв уже на столі самовар, деякі закуски, ягоди і дві сьвічки в скляних пузирях, що захищали огонь від вітру.

Мисак запарив чай і чайника, по заведеному звичаю, поставив на самовара. Уляна Іванівна мовчки стежила за Мисаковими рухами і нарешті не втримала ся:

— На що ви ставите чайника на самовар? — запитала вона.

— Так звик.

— Се не добре. У чаю після такої настойки тратить ся смак. І, панночка, не кажучи далі ні слова, зняла з самовара чайника, поставила його на столі і закутала аж двома серветками.

— Ви не сердитесь, що вмінуюсь не в своє діло? — звернулась вона до господаря.

— Ні крихітки, будьте ласкаві! Мені навіть приємно, що ви хоть над чим небудь попорядкуєте у мене... Дід Омелько говорив мені колись, що ви, спасибі вам, навчили його стригти малину, підв'язувати кущі...

— Сього не було, я не памятаю.

На сьому слові з'явилась дідова постать і старий запротестував:

— Якже так не було? Омелько не брехун!... Але простіть мене! Спершу — добри-вечір вам, Уляно Іванівно!

— Добри-вечір, діду, добри-вечір!... А коли-ж се було?

Дід пригадав Уляні Іванівні всі найменші подробиці і панночка не сперечала ся.

— Коли річ зайшла про малину, — заговорив Мисак, — так і до речі буде, коли ви, діду, нарвете нам съвіженьких ягідок.

Дід узяв посудину і пішов по малину.

— Гарна у вас людина отсей дід, — завважала панночка. — Він мені так подобаєть ся за свою правдивість, щирість та чесноту. Я знаю його з самого свого малечку.

— До діда, Уляно Іванівно, я так звик, що, здасть ся, і одного дня не обійшов ся-б без нього! Дуже він совісна та щира людина.

— То правда! Але в йому є ще й те, чого не знайдете в багатьох селянах, а саме — він ввічливий, вдячний, без грубіяництва, тоді як вади сі межі нашими селянами досить помітна риса.

— Може й так; але, кажучи по совісти, мені і рівняти його ні до кого. Селян я дуже, дуже мало знаю. Не доводилось до сього часу мати з ними ніякого діла. До двадцяти років жив у повітовому місті, після двадцяти у Києві безвиїздно, та і взагалі не доводило ся вступати з людьми ні в які зносини, — не було на те ні часу, ні охоти, ні потреби.

Панночка слухала, пильно дивила ся на Мисака і коли той скінчив, промовила:

— Гм!... Чого-ж ви тоді переїхали з Києва на село, коли не знаєте людей і не хочете їх знати?

— Переїхав я на спокій, на відпочинок перед смертю, після марудної, огидливої канцелярщини.

— Тільки всього?

Мисакowi зробилось ніяково. Фраза Уляни Іванівни раптом підняла в йому заглушені на деякий час думки про бездіяльність, але-ж треба було якось викручуватись і Мисак червоніючи відповів:

— А що-ж більше? Я-б раднійший стати діяльним та корисним для селян, але-ж яка з мене може бути користь? Чим, як і в чому можу я стати селянам в пригоді?

— Чим, як і в чому? Ви навіть не знаєте, яку користь може робити селянам інтелігентна людина?

Мисак почервонів знову.

— Не дивуйтесь, панночко! Така вже доля нашого брата-чиновника; такі обставини у нас. Затягнеш ся, за-смокчеш ся в канцелярщину і робиш ся нездатним ні до чого. Канцелярщина присипляє і думку і розум і пориваннє, а виробляє тільки апатичний спокій та цілковиту байдужість до всього.

— Так неже-ж канцелярщина приспала в душі вашій усе — навіть бажаннє до живої діяльності?

— Та ні, діяльності я бажаю, та не тільки бажаю, а навіть мучусь останніми часами, побачивши в собі некористність, крім хіба особистого самодбальства.

— Я дивуюсь вам. І як таки сидіти отут цілі довгі місяці і не додуматись до якогось діла? Ви жартуєте мабуть, мені не вірять ся, щоб се було так!

— А отже й правда! — ще дужше червоніючи промовив Мисак. — Перших чотири до п'ять місяців я зовсім нічого не думав — відпочивав і тілом і духом, а тепер що далі сумно робить ся. Думав я про се дуже багато, та нічого не видумав. Ще до переїзду з Київа у Затишок спало було мені на думку підготувити себе хоч трохи по елементарним знанням гігієни та иньшим деяким медичним знанням, брав ся я за се діло, завів навіть домашню аптеку, але з сього нічого не вийшло: селяне до мене не приходять, за порадами до мене не звертають ся і заходи мої залишились невартими.

— Так що-ж ви далі думаєте тепер робити?

— Далі?... Що-ж далі? — Мисакови було так ніяково, що він аж не радий був уже такий розмові.

— Отже я ніколи сього не думала, — заговорила Уляна Іванівна. — Мені здавало ся, що у вас вироблена якась думка, якась мета, що оселились ви не для власного спочинку та бездіяльності, а для того, щоб стати в пригоді селянам, бо їм сього скрізь, усюди, на кожному кроці треба...

До бесідників підійшов дід Омелько і поставив на столі тарілку з малиною.

Мисак подивив ся на ягоди і завважав :

— Що-ж отсе ви, діду, такої малини нарвали? Подивіть ся, скільки тут зелених ягід!

— Не видно, паночку! Я полапки вибирав тільки найбуїнійшу, а чи спіла воґа, чи ні — по ночи не вгадаш.

Уляна Іванівна вкинула в рот декілька ягід і звернувшись до Мисака запитала :

— Так, чи вже-ж таки справді не придумали ви собі жадного діла?

— Признаюсь і каюсь... Життє моє складало ся з самого дитинства так, що я пішов тільки по одній стежці... Я пізнав уже се дуже ясно, запевнив ся в сьому, а до діла всеж таки не додумав ся.

Уляна Іванівна замість відповіди повернулась до діда і серіозно промовила :

— Чого-ж ти, діду, стоїш? Зробив своє діло, тай з Богом! Не добре вислухувати чужу розмову, се невічливо!

— Я так собі, Уляно Іванівно, — я зовсім не підслухати, а приємно мені, що ви у нас у гостині.

— Спасибі, добре, я дуже рада!

Дід пішов. Мисак похнюпив свою голову і сидів мовчки. Йому ніяково було, що Уляна Іванівна прогнала діда Омелька, він не міг би сього зробити ніколи, а коли-б і треба було, так якоеь пнакше.

Уляна Іванівна спостерегла Мисаків внутрішній стан і промовила до його :

— Чого ви так замислились та засмутились? Ви думаете, що я невічлива, що грубіанка, що невихована? Зразу видно, що ви не знаєте селян. Ви думаете, що дід образив ся, а я вас запевняю, що ні. У його почуттє сальонної ввічливости з усіма тонкостями зовсім нерозвинене так, як у вас, а через те і треба завважати йому те, чого він гаразд не розуміє, завважати ясно, просто, без жадних церемоній, а так, як завважає дітям учитель в школі. Народ треба учити скрізь, на кождому кроці, треба виховувати його. Коли-б старий розумів, що стояти та слухати розмову невічливо в таких випадках, то, запевняю вас,

він би ніколи сього не зробив, а коли зробив — значить не знає, а коли не знає — значить учити треба, щоб знав. Народ поважає панів не тих, що ввічливо звертають ся до його на „ви“ та подають свою руку, о ні, — такі пани йому не цікаві і непотрібні. Звертайтеся до народу хоча-б і на „ти“, ніколи не подавайте йому своєї руки, не садуйте його поруч з собою за стіл, але дбайте про його інтереси, і ви будете тоді справжній пан; вас і шанувати будуть і слухатись і навіть ніколи ніхто не образить ся, коли і поласте добре. Придбайте тільки собі віру народа, а придбати її зовсім не легко. Народ дуже тонко розуміє інтелігенцію і зовсім справедливо поділив її на три категорії, а саме: на панів, в змислі дармоїдів, на панів-народолюбців, се ті, що подають руку та сажають з собою за стіл, і на панів в дійсному розумінню, то-б то на тих панів, що зовуть люде „дійсний пан“. Розумієте ви мене, чи ні?

— Не зовсім.

— Дбати-му пояснити краще. Ви, наприклад, пан-народолюбець. Народ не вживає такого терміну, він просто говорить: гарний пан, дійсний пан. Просто пан, або великий пан, на всю губу пан, — се ті пани, що народ уважає їх за свою болячку і ненавидить з усієї душі; гарний пан, або як я кажу „пан-народолюбець“, се той пан, що коня, вола, овечку, собаку, людину — всіх любить, усіх лаще, але сіна, вівса або хліба нікому не дає, хоч і не забороняє давати, признає навіть, що так і слід, а коли розсердить ся, той побе того, кого любить і не буде каятись. Дійсний пан (панів сього поділу найменше) на „ви“ до селян не звертаєть ся, руки їм не подає, за стіл з собою не сажає, говорить селянинови, що він жорсткий, неосвічений, неотесаний, грубіянський, а тимчасом народ шанує його, слухає, поважає і навіть любить, кажу: навіть, бо заробити панови любов народа, — се дуже трудно. Для сього не досить знати народ, ні, тут треба і знати його добре і бути йому користним і аж тоді тільки будуть любити вас і вірити вам. Ви знаєте, як народ відносить ся до панів?

— Знаю потроха.

— Відомо вам, що народ уважає панів за учених дурнів?

— Сього не знаю і не розумію.

— Так я поясню вам. Народ знає, що пани освічені, та тільки не вірить, що вони розумні, то-б то практичні. Розумними називає народ тільки людей практичних, — розумінне таке вузьке, звичайне, але-ж инакше, поки що, народ і не може називати розумних. Убоге народне життя економічне виробляє в йому матеріалізм, а практичний розум поодиноких людей на їх очах поліпшує свій матеріально-економічний стан; звідси і виходить, що розумний тільки той, хто практичний. Говоріть ви народови найліпші, найрозумніші речі, та коли він не вірить у вашу практичність, то тільки з ввічливости вислухає вас, а зробити ніколи не зробить так, як ви учили його. А коли й послухає инколи і зробить, так тільки в тому разі, коли порада ваша цілком виходила поза межі щоденної його діяльності, щоденного життя його. А діяльності, що виходить поза коло щоденного життя, у народа нашого не багато, се дотикаєть ся тільки справ або судових, або лікарських, або иноді зацікавить ся хто небудь питанням у сфері релігійній, от і вся, більш-менш позамежна діяльність наших селян, у якій дадуть вони перевагу панови і повірять йому. Коли-ж пан практично розумний і поради його висловлюють ся не як теорія, а як категоричний приказ, тоді народ вірить такому панови в усьому. А для сього, як я сказала вже, треба знати і народню вдачу, і його погляди на все, радости, кривди, нужду, інтереси духові і матеріальні, запомагати в тих інтересах і всіма силами настоювати, щоб вони здійснились.

— Я так людей не знаю.

— Так треба знати. На що лізти тоді на село, на що скажитись на свою бездіяльність? А коли вже осілись тут, так мовчіть, думайте тільки про себе та свої інтереси. Коли-ж хочете зробитись народови користним, так довідайтесь, хто він, чого бажає і як живе, і довідайтесь не по панському, не поверхово, а дізнайтесь до всього так, щоб той самий народ не міг ні дурити, ні експлюатувати вас; щоб кожде його прохання, кожда фраза була відома вам

ясно і тонко, щоб сльози народні уміли ви поділяти на сльози щирі і сльози експлуататорські, щоб у проханнях його з'уміли бачити і правду і брехню, якби те прохання не виставляло ся і чим би там не мотивувало ся. Люде наші вдачу мають складну, скриту. Народ ніколи не показує вам усього того, що він думає, він завіди приховує в собі частинку того, чого не хоче висловити по тій або иньшій причині, ви самі повинні відгадати ту частку і рахуватись з нею. До народу нашого треба відноситись строго, справедливо, не допускаючи ні в ту, ні в иньшу сторону, бо тільки вловлять вас раз та два на тому або иньшому, тоді віра до вас пропала. Зрозумійте народ, пройміть ся його інтересами, гарними і поганими рисами його вдачі, наблизьтесь до його так близько, як до свого друга і тоді, запевняю вас, ніколи не почервонієте ви і не повісите голови, коли при вас проженуть вашого діда Омелька там, де присутність його зайва.

— Уляно Іванівно, я вірю вам, почуваю в своїй душі, що ви праві, але зрозуміти так людей я не зможу. Зближатись з людом я не вмю, я можу стежити за ним тільки тоді, коли він сам звертати-меть ся до мене за яким небудь ділом або порадами.

— Чого він до вас ходити-ме? Народ не звернеть ся до вас, він уже зарані залічив вас своїм інстинктом до категорії народолобців і, значить, вирік над вами свій присуд, що пан ви для його непотрібний. Може й прийде коли небудь хто небудь, щоб написали йому прошенне, а більше ні з чим не звернуть ся — побачите! Ні, добродію, народа так не пізнаєте ви і за сто літ. До народу треба самому вмшуватись, треба вислухати від нього сотні дрібних образ, тонких, але колючих насмішок, явної неповаги, іронічних уваг, ряд недовіря, — пережити все отее, тактовно проковтнути, то-б то проковтнути так, щоб і в знак не дати, крім того відплатити за кожду неприємність добрим ділом, не підкреслюючи того доброго, не ждучи за те діло ні плати, ні подяки, та аж тоді тільки народ почне вірити вам, слухати вас. Я родила ся на селі, ось уже шість років як скінчила гімназію і цілком віддала ся народнім інтересам; мала досьвідченого учителя —

свого батька, що 52 роки жив у селі з селянами і 52 роки дорослого віку, бо умер він на 74 році життя, — і то проковтнула не одну зневагу. Народ — се хвиля — віє вітер до берега і хвиля котить ся сюди, а подихнув з берега — і хвиля зараз повернула ся, але під хвилями, як і в дійсному морю, багато цінности всякої і коли побачите ви ту цінність, коли промінне цінности тієї загляне в душу вашу, що вам тоді дрібні, поодинокі образи або неприємности? То шкаралюща темноти, то гіркий докір інтелігенції, що власні інтереси свої поставила висше над всяку цінність і занедбала свого рідного, але убогого брата.

— Ви знаєте народ, я се бачу, — заговорив Мисак, — і ви повинні показати мені ту стежку, те діло, де я міг би все таки бути користним народови.

— Ту стежку, те діло? Інтелігентна, освічена людина може бути користна народови у кожному ділі.

— Коли-ж не знаю я тих діл.

— Так ви тоді так і питаєте: які, мовляв, у народа є діла і потреби, де можна-б було бути користним?

— Ну, нехай і так.

— Учити в школі можете?

— Не учителював ніколи.

— Садівництво знаєте?

— Ні.

— Огородництво?

— Зовсім ні.

— Значить агрономічних знань у вас ніяких?

— Ніяких.

— Юридичних?

— Теж.

— Майстерство яке знаєте?

— Не знаю ніякого.

— Може писарем волосним можете?

— Не мав нагоди довідатись про се діловодство, та і взагалі канцеляричина мені дуже противна.

— Сільський писар далеко не канцелярист... А може знаєте, як треба красше будувати оселі?

— Ні, ні! Сього а ні-ні не знаю!

— Знаєте може землемірство?

— Не знаю.

— Студювали може переселенчеські рухи? Знаєте може умови всіх тих країв, куди-б найкрасше переселятись людям?

— Ні, і сього не знаю.

— Може знаєте що небудь по ветеринарії?

— Нічого. По гігієні тямлю дещо.

— Про се казали ви. А може пасіку вести умієте добре?

— Маю декілька добрих книжок, а практично не працював ніколи.

— Так мабуть вас і випитувати нічого? Скажіть самі, що знаєте ви і що бажали-б робити?

Мисак почервоїв.

— Простіть мене, що потурбував вас? Я бачу сам, що нічого не знаю.

— Але-ж треба знати. Ви не маєте права оселятись під боком у людей не маючи таких знань, якими могли-б поділити ся з народом на його користь, які справді свідчили-б про те, що ви інтелігент, що бажаете і дбаєте по своїй силі бути користним народови хоч у одному якомусь ділі. Положим, знаєте ви, дещо з медицини та гігієни... Я дозволю собі перекинути ся на хвилику в селянку-пацієнтку і вдям ся до вас за порадою.

Мисак збентежив ся і трівожно лунав очима. Улана Іванівна спостерегла його турботи і заговорила:

— Ні, я не так провірю ваші знання. Коли хочете, приходьте завтра до мене, я покажу вам своїх пацієнтів і тоді поговоримо з вами про се, — згодні?

Мисак замуляв ся трохи і як той ученик, що зовсім не вивчив своєї лекції, відповів:

— Я радий би, я з дорогою душею, але-ж у мене такі елементарні, такі мізерні знання...

— Але-ж ви придбали їх на те, щоб допомагати народови! Запомагайте, прикладайте їх до діла.

— Так, воно звісно, що так, — муляв ся Мисак, — але який там з мене може бути лікар?

— Добродію, та я теж не лікарка. Знання мої за певне не більші, як ваші, але-ж ділю ся я ними, прикла-

даю їх до діла, — єсть же багато навкруги нас таких людей, що не знають і того, що ми з вами.

— Так ви-ж все таки напрактикували ся певно.

— То правда, але-ж і ви повинні практикувати. На що-ж тоді і аптеку заводити, на що читати медичні книжки? Та нарешті нічого иньшого ви-ж і не знаєте.

— А коли мені до вас прийти? — наважившись запитав нарешті Мисак.

— Ранком приходьте.

— Коли саме? О якій годині?

— Треба так, поки ще люде не йшли в поле, щоб не гаяти їх робочого часу. Приходьте так після четвертої години.

Мисак кивнув головою, а тимчасом думав: невже-ж панночка так рано встає? Сам він ніколи так рано не вставав і тепер не знав запевне, чи о четвертій годині ще темно, чи вже видно.

— А ви знаєте, де я живу? — запитала Уляна Іванівна.

— Знаю. Дід Омелько показував мені.

— Може-б ви мені показали свою аптеку?

— Зробіть ласку!

Мисак повів Уляну Іванівну до своєї господи. Панночка оглянула лікарства; багато дечого повикидала, дещо понаходила цілком зайве, дечого потрібного зовсім не знайшла, нарешті наказала Мисакови, щоб він завтра захопив з собою деякі лікарства, обійшла усї його хати і зібралась до дому. До села, у якому жила вона, було верстви півтори, — Мисак пропонував свої послуги провести її, але панночка відмовилась. Мисак хотів покликати діда, щоб той провів, але Уляна Іванівна знову запротестувала:

— Бога бійтесь! Через що ви думаете, що я сама бояти-мусь? Кого, чого мені бооятись? Хижих звіврів у нас не водить ся, а людей я не бояла ся і не боюсь. Грабіжників та душогубів теж немає у нас, та нарешті мене знає кождий селянин, кожда дитина.

Уляна Іванівна попрощалась і вийшла з Максимового дому. Господар провів її до воріт і прощаючись ще раз запитав:

— А якже селяне дивлять ся на те, що ви на скрипці граєте?

— Байдуже. Вони знають, що я учу грати панських дітей і заробляло сим; а що хожу инколи у Розгуки, так певна річ, сьміють ся з сього і називають панськими примхами.

Коли панночка пішла, Мисак походив по саду, а потім зайшов до діда, побалакав з ним і запитав між иньшим:

— Вас, діду, Уляна Іванівна образила, здасть ся?

— Мене? Уляна Іванівна? Христос з вами! Хиба-ж вона ображає кого небудь?

— А мені здало ся, що ви образились, коли вона прогнала вас.

— Гм, хиба-ж вона проганяла мене? Вона просто сказала, що не моє діло слухати. Так хиба-ж се неправда? Я тільки, старий дурень, сам не догадав ся. Дуже вже задовольнений був, що вона прийшла до нас. Ви ще її, пане, не знаєте! Уляна Іванівна — се той же самий отець Іван, покійний її батько, царство йому небесне!... Ніколи вже не буде у нас такого попа! Спасибі йому, що хоч дочку таку zostавив. Усе село молить ся за неї Богу. Вона у нас все — і судя і добра порадиця, і лікар і заступник в усьому!

Дід розігнав ся багато дечого розказувати, та Мисак сказав, що йому ніколи і пішов до свого кабінету.

VI.

День ближшого Мисакового знакомства з Уляною Іванівною був днем повороту усього його життя в Затишку. Поговоривши з дідом і запевнившись, що він справді не образив ся, Мисак ще дужше підкреслив собі поважність Уляни Іванівни і ще більше почував себе нездатним до народньої діяльності; але-ж давши панночці обіцянку зайти до неї завтра ранком з лікаретвами, мимоволі хвилював ся, трівожив ся за свою непрактичність, незнання та неуміння і, щоб хоч трохи виправдати себе, сїв за медичні книжки і почав готувитись. Ніколи ні однієї книжки не читав він

з таким старанням, як сьогодні. Давно уже минула північ, але він не звертав уваги, а все читав, заучував, екзаменував себе і опам'ятав ся тільки тоді, коли продзвонив годинник третю годину. На дворі було уже видно, зорі погасали одна за другою і на траві біліла роса. Ніколи Мисак не вставав так рано і йому приємно було бачити незнайомі картини раннього ранку. Сон і на думку не спадав йому, а натомлена голова не хотіла вже працювати над медициною. Мисак погасив свою лампу, узяв у кишеню потрібні лікарства і вийшов з свого двору. З пів години походив він понад Дніпром, з великою насолодою стежив, як зарум'янювалось на сході небо, просипали ся пташки, оживала природа, — усе дивувало, чарувало, насоложувало його.

„І чому я не звик так рано вставати?“ жалкував у своїх думках Мисак, прямуючи тихою ходою до села. На селі починало ся вже життя: на вигон виганяли овечок, скот, скрипіли колодязі, співали півні, де-не-де гавкали собаки, зустрінулось декілька душ жінок та чоловіків, що поспішали холодком у поле. Се знову для Мисака було нове, невидане і справляло приємне, глибоке враження.

Коли Мисак увійшов нарешті в двір Уляни Іванівни, то застав уже там дві жінки і одного чоловіка. Вони сиділи на призьбі і видимо зібрались у поле, бо у чоловіка була з собою коса, мантачка, кушка, брус, молоток і торба з хлібом, у жінок теж — у однієї була на руках дитина, а на плечи висіли сакви з хлібом, біля пояса теліпалась тиковка з водою і пляшка з молоком, а у другої — два серпи, двоє грабель, колиска за плечима і триноги для неї. Мисак поздоровкав ся з людьми, ті вклонились і здивовано провели його очима. Мисак почував себе чужим, зайвим, і, аби швидше уникнути від спинених на його поглядів, хутко пішов у сїни. Тут зустріла його Уляна Іванівна; привиталась, подякувала, що не спізнив ся з лікарствами і повела його до своєї чистої, просторої пекарні.

— Се мій прийомний покій, — пояснила панночка.

В пекарні сидів уже на ослінчику чоловік з засуканими до колін холошнями. На ногах у його були рани і хоч

видимо були вже промиті, а тимчасом робили неприємне вражіння своїми страшними та розгноєними виразками.

— Се гостець, — промовила Уляна Іванівна, показуючи на ноги хворого.

Мисак дивився на розгноєні рани і не говорив нічого.

— Прошу стежити за моїми ліками і коли що робити-му не так, поправляйте мене.

Мисак уклонився мовчки.

Уляна Іванівна розпліскувала тимчасом стальку так званої тимофіївської лиманної глини, а потім почала нею заліплювати виразки.

Хорій деякий час мовчав, а нарешті заговорив:

— Вп мені, Уляно Іванівно, краще намазуйте мазею, а не глиною: у Олексі такий же самий гостець і ви можете йому жовтою мазею, а мені глиною. Він почав лічитись після мене і в його підживає вже, а у мене й знаків не подає.

— Батькові своєму розкажи! — гримнула Уляна Іванівна.

— Так воно-ж би загоїлось швидше! — протестував пацієнт.

Панночка робила своє діло і поясняла спокійно:

— Ти з яким ділом возишся?

— Та з яким же, звісно, з яким!

— Назови свою роботу!

— Печникую.

— А Олекса що робить?

— Кравцює.

— Робота ваша однакова?

— Ні.

— Так отже коли робота не однакова, так і ліки не однакові.

— Так болізнє же однакова.

— Ти йому образи, а він тобі дубя! У твому ділі завжди курява, що хвилини нагинатись та підводитись треба, та носити цеглу важку — се все розкуйовджує повязку і допускає до виразок пилуху, а Олекса сидить собі спокійно в хаті та шиє. Глина не пустить до виразок пилухи, хоч би повязка і зовсім зсунулась, а мазь за одну

годину грязею зробить ся і замість того, щоб допомогти, ще шкоду зробить — розумієш?

Пацієнт мовчав.

Уляна Іванівна бачила, що не переконала ще хорого, і тому заговорила далі:

— Олекса і ти однаково слабуєте?

— Однаково.

— Олекса платить мені за ліки, чи ні?

— Ні.

— А ти платиш?

— Ні.

— Так через що-ж я одного хочувилічити швидше, а другого не швидко?

Пацієнт мовчав.

— Чого-ж ти мовчиш?

— Та воно звісно... А тільки хотілось би видужати швидше.

— Глина так самовилічить тебе, тільки подвійно довше... Покинь свою роботу, сиди у хаті нічого не роблячи, так і тобі мазею мазати-му.

— Еге, сього не можна!

— То-то, що не можна! Так нічого-ж тобі і плескати того, чого не розумієш, або не хочеш розуміти. Усі-б ви повидужували швидше, якби могли нічого не робити!... Та коли вже так хочеть ся тобі лічитись мазею, то завтра я прикладати-му уже не глину, а мазь.

— Ні, ні, Уляно Іванівно, я вже не хочу! Я робити-му, як ви прикажете.

— Ну, так і йди собі з Богом, а завтра знову приходи. Бережи тільки, щоб не зовувалась повязка, та не забувай, що не можна свинини їсти і горілки пити.

Пацієнт мовчки спускав свої засукані холошні і перевязував їх у низу мотузочками, а Уляна Іванівна тимчасом гукнула в двері:

— Марино!

У пекарню увійшла молодиця і з нею старійша жінка, певно мати або свекруха. Уляна Іванівна нахилилась до дитини, що молодиця держала на руках, і зняла з неї шапочку. Голова у дитини була покрита струпом. Уляна

Іванівна поторкала пальцями струпа з різних боків, намазала дитячу голову якоюсь мазею, поторкала маленьку дівчинку по щоці, усьміхнулась до неї і вимовила:

— От-от здоровенькі будемо з тобою!

Беззубе дитя широко усьміхнуло ся, хитнуло не кріпкою ще годовою і потягло до рота свого кулачка.

— Вершком не забуваєте мазати голівку? — звернулась панночка до обох жінок.

— Ні, ні! Як ви казали, так і робимо.

— Завтра дитини не приносьте, а коли повернетесь з поля, викунайте її гарненько тай голівку змочуйте, закутавши чистенькою шматочкою, нехай відпарюється струп, а коли голівка присохне — намажте вершком і надіньте чисту шапочку. Так само зробіть і завтра в ранці і в вечері, а після завтрього, коли до мене йти-мете, дитину викунайте, а голівки не мочіть. Глядіть же, не забудьте усе зробити так, як я розказую, а особливо пам'ятайте переміняти шапочку, бо тепер духота, спека і для дитини дуже погано буде, коли не переміняти-мете шапочки по два рази на день, — чуєте?

— Та ми-ж отсе навмисне й ходимо в двох, щоб не забути нічого, — поясняла стара, — що забуде Марина, я пригадаю, а що забуду я — вона не забуде. Спасибі вам, Уляно Іванівно! Дай вам Боже вік довгий! — дякувала стара, а за нею і молодиця проказувала.

Після сих увійшла молодиця Марта. У неї теж на руках була дитина. І молодиця і дитя обоє були жовті, худі, аж страшно було дивити ся на їх.

— Ну, що, пєш молоко? — запитала Уляна Іванівна.

— Ні, не пю.

— Чому-ж не пєш?

— Батюшка не дозволили, — Петрівка, кажуть, гріх.

— А казала-ж ти батюшці, що се я звеліла тобі молоко пити.

— Казала.

Уляна Іванівна нахмурилась.

— А казала ти батюшці, що дитину годуєш?

— Ні, про се не казала.

Уляна Іванівна хутко написала записку, вийшла з хати і зараз же післала дівчину-пацієнтку до попа, а в перкарню ввела літ дванайцяти хлопця.

— Що в тебе? — запитала панночка.

— Нічого, — відповів хлопець.

— Він, слава Богу, здоровенький у мене, та тільки заложило йому праве вухо, — поєнила хлопцева мати, що теж увійшла в хату.

Уляна Іванівна підвела хлопця до вікна і розглянула вухо. Згодом покликала до себе Мисака і промовила:

— Як ви думаєте, що там?

Мисак уважно розглянув і відповів:

— Грязі повно.

— Грязі, отже мені здасть ся, що ні.

Уляна Іванівна пішла до своєї комнати, принесла з собою тоненькі щипчики, знову підвела хлопця до вікна і досить хутко та удатно виняла з вуха прусака, показала його Мисакови, а потім жінці і нарешті самому хлопцеві.

— Бачиш, що заложило тобі вухо?

— Бачу! — сьміючись відповідав хлопець.

Панночка принесла резову пирекавку, промила хлопцеві вухо і строго наказала матері, щоб та винарювала прусаків окропом та добре замазувала ті щілини, де вони живуть та плодять ся.

— І, панночко, чого вже я з ними не робила, та нічого не вдію. Уже мені один гончар пораяв був зловити їх штук пять, покласти в лущину з горіха, зайти до Жида, посидіти трохи, запитати, чи любі тобі гості, і коли скаже — любі — випустити нишком з лущини принесених гостей, тай до дому. Побожив ся гончар, що всі тоді перейдуть до Жида. І се робила, аж два рази робила, та нічого не помогло.

— Крону треба купити, — вмішав ся Мисак, — перемішати його з товченим сахаром тай посипати там, де водять ся прусаки і тоді всі загинуть — се найліпше средство.

— Сього не можна; крон — се отруйлива зелена хварба, а у неї діти; хиба-ж можна устерегти, щоб дівтора купці з прусаками не лизала отрути?

У хату увійшла дівчина і подала Улянї Іванівні записку. Панночка прочитала і звернула ся до Марти:

— Батюшка дозволяє пити молоко і їсти все те, що я звелю. Так отже слухай: пий молока яко мога більше і треба ще тобі варити юшку з курицею, се для тебе і для твоєї дитини найкрасні будуть ліки.

— Ой, панночко! Молоко — то ще Господь простить, а якже таки в Петрівку та мясиво їсти? Тоді-ж мені хоч на селі не живи! Та хйба-ж курятина лікарсво? Та ніхто і не повірить сьому, уєї скажуть, що я навмисне прохала вас, аби дозволили скором їсти.

— А хочеш ти, щоб бути здоровою з дитиною?

— Та хто-ж сього, Уляно Іванівно, не хоче? Про себе мені байдуже, а коли-б Господь оздоровив Петруся мого. Ви вже порадьте мені краше, чим і як допомогти йому бідньому? — Молодиця підвела в гору обидві дитячі рученята, пустила їх і вони, мов тії поворозки, упали на материні груди. — Бачте, яке воно сухеньке та кводе. Аж серце болить дивлячи ся на його, — здасть ся, душу-б свою виняла та віддала йому.

— Так отже вислухай, — які у тебе кури?

— Жовті, білі та чорні.

— А зазулясті є?

— Одна, — та така гарна, чубатенька, — а несуча, несуча!...

— Слухай же мене: хвороба у тебе і в твоєї дитини однаковісенька і видічити вас можна тільки молоком та курятиною з зазулястих курей. Треба до схід сонця зарізати зазулясту курицю, обпатрати її, відрубати ніжки і закинути їх через голову у таке місце, де люде не ходять; розділити курицю пополам і варити з неї юшку. Перший тиждень по півкуриці на день, а три тижні по одній третині на день. Коли місяць мине, то побачиш, що і ти і Петрусь — обоє будете здорові. Іди собі тай роби так, як я тобі велю, а коли хто буде що небудь говорити, чи дорікати тобі, так пішлиш таку людину до мене.

Марта похнюпилась і пішла з хати, але вернула ся з сїней і запитала:

— А що-ж я буду робити, коли у мене одна тільки зазуляста куриця і є?

— Виміняй у сусідів на чорну, на білу.

— Спасибі вам! — Марта поклонилась і вийшла.

— Коли все зробиш так, як я звеліла, то навідаєшся до мене через тиждень! — гукнула Уляна Іванівна на-вздогінці.

— На що-ж ви, Уляно Іванівно, закріплюєте в людях повіре? — не витернів Мисак. — З повірями боротись треба...

— Спасибі за пораду! Що треба боротися з повірями, то се правда, але-ж боротись треба з ними осьвітою, тай не рік і не два, а коли перед вами два живі трупи, що охляли за самим хлібом з водою, і коли трупів тих нічим не умовиши їсти скором, крім повіря, то нехай і воно робить добре діло при таких сумних випадках. Ви може думаете, що умовили-б молодичю їсти курятину не повірям, а розумними доказами? Овва, не така у нас темнота, не такі люде! Хто повірив би вам, що курятина лікарство, коли-б не різати курей до схід сонця та не закидати через голову ніжок? А з замогою повіря я цілком певна, що буде тепер усе зроблено так, як звелено, бо й самій молодичі є тепер спромога доказати, що зазулясті кури — лікарство; дорікати Петрівкою її уже ніхто не буде, — ну, та про се ми поговоримо з вами опісля.

— Уляно! — гукнула панночка.

У хату увійшла та сама дівчина, що носила попови записку.

— Ну що, як тобі?

— Красше стало.

Уляна Іванівна оглянула дівчині очі, закапала їх лікарством, наказала не лапатись і не доторкатись до очей руками і один за другим викликала ще двох слабих — одного з розбитими пальцями на руці, а другого — з очима.

Коли прийом скінчився, Уляна Іванівна поприбирала свої ліки, дмухнула в самовара, що стояв біля печі, помила руки і запросила свого гостя до комнати.

Поки Уляна Іванівна лагодилась до чаю, Мисак розглядав її хати, а їх було три. Одна, у якій мали вони

пити чай, була і за гостинну і за їдальню; друга — видимо була спочивальня, а в третій стояв великий стіл, закладений нотами та книжками, на стіні висіли три скрипки, гітара, а під однією стінкою стояла фісгармонія. В усій квартирі було просто, чисто і привітливо. У гостинній їдальні вікна заставлені були квітками, вимитими, попорськаними, сьвіжими, як у саду. Що до меблів, то в хатах стояло тільки те, без чого не можна було обійтись, а саме: одна канапка, декілька стільців, один стіл обідальний та ще два менші попід стінками: на одному з їх стояв старинний годинник, а на другому машина до шитва. У хаті, де були скрипки та ноти, стояло супроти стола велике м'яке крісло та два стільці, на стінках висіло ще декілька портретів значних письменників та композиторів. На столі стояло три бюсти: Гейне, Турґенєва і Шевченка.

Мисак почував себе дуже приємно і помішуючи чай у шклянці почав з того, що висловив Улянї Іванівні і своє здивування і зачарування, спіткавши в нїй таку діяльність, енергію та силу волї, якої, дай Боже, кождїй інтелїгентній людинї, що оселила ся межі народом. Уляна Іванівна спокійно вислухала його і нарешті завважила:

— Похвала ваша цілком зайва, а от що до чаю, то пийте його, добродію, не гаючись, бо менї треба ще навідатись до деяких слабих та поспішати і в місто, бо у мене сьогодні музичний день. Коли-ж бажаєте побалакати зо мною, а може маєте охоту і помагати менї, то прошу вас до себе сьогодні над вечір о годинї шостій, тоді я буду цілком вільна і може до чого небудь добалакаємось.

— Спасибі, дякую вам! — проговорив Мисак і справді почав спішити пити чай, бо Уляна Іванівна хоч і привітно та ласкаво завважила йому про свої діла, але-ж тон її був о стілько діловий, що не послухатись його не можна було.

На столі стояли булки, варення і Уляна Іванівна припрошувала гостя покоштувати господарської умїлости пекти булки та варити варення, а коли завважила, що той так уже поспішаєть ся з чаєм, то промовила привітно усміхаючись:

— Ви, добродію, так уже спішіте пити чай, що мені аж ніяково, та крім того попечетесь іще, — лічити доведеться! Робіть усяку роботу спокійнійше і тоді все краще виходити-ме. — При останніх словах Уляна Іванівна почервоніла, але зараз же і завважила: — Ви мене простіть, що я ніби то поучаю вас! Се просто виробила ся у мене така звичка сільська, або як говорять у вас у Києві — провінціяльний тон. Я розумію, що се не гаразд, що скидається, або й зовсім похоче на невихованість, але що-ж маєте робити? З освіченими, інтелігентними людьми бачу ся я на місяць два-три рази, на дві-три хвилини, а з селянами що дня, і не хвилинами бачу ся з ними, а по 10—15 годин на день; завсіди приходиться ся не розмовляти, а поучати. Се трапляти-меть ся зо мною нераз, але-ж наперед прошу вибачити за все те, що трапить ся.

— Я, Уляно Іванівно, і не думаю ображатись. Коли-б ви навіть і поучали мене, то се було-б тільки справедливо. На селі, та ще на ваших очах, я можу бути тільки учеником.

— Коли так, то се мені дуже приємно; не того, звичайно, що мати-му у себе ученика, а того, що ви подаєте своїми словами надію зробити з вас свого співробітника на селі, тож нехай буде вам перша моя лекція така: коли ви любите підхвалювати людей, то будь ласка не прикладайте до мене вашої звички; людей таких я не люблю і говорю вам се в очі. Ми поговоримо з вами докладненько і про се, а поки що мушу признатись вам, що думала я про вас, коли переселились ви у Затишок. Мені здавало ся, що переїхали ви на село з якимсь готовим уже пляном діяльності, що у вас виучать ся багато дечому не тільки селяне, а й перша я; тепер же, переконавшись на превеликий жаль, що се була моя помилка, ставляю вам цілком серіозно таке питання: чи згоджуєтесь ви — по щирости, а не з ввічливости — стати моїм співробітником?

Мисак червонів, забув про свій чай і тільки прислухав ся до кожного слова Уляни Іванівни. Коли-ж поставлене йому було категоричне запитання, Мисак набрав ся сьміливости і відповів:

— Перш над усе — ніколи я на своєму віку не підхвалявав тих людей, які не заслугували на те; що переїхав я на село тільки для себе — се гірка для мене правда, а що бажав би я стати співробітником вашим, то не підхваляючи, не з чемности, а по совісти кажу вам: учителю, учи мене і по силі своїй, по здатности я буду твоїм співробітником!

Уляна Іванівна подала Мисакови руку і промовила:

— Ображати вас я не бажала; я тільки висловила вам свою думку. За згоду-ж вашу помагати мені — сердечне вам спасибі! Самій мені так багато діла на селі, що голови моєї не стає! Раяли і рають мені покинути село і переселитись у місто, але-ж коли подумаю я, що треба кинути мені отсю мою рідну хатину, садочок свій, село з тими людьми, що не дають мені спокою ріжними своїми потребами, — коли подумаю насправжки, що все отсе мені треба кинути, а оселитись у місті, так у грудях моїх ладнасть ся щось увірватись і кинути село у мене нема сили. Ось поживіть, ось придивіть ся до людського життя, до його темноти, до економічного убожества, до безпомічности, до старшини з писарем, до трьох крамарів-Жидків, до нашого пона і тоді побачите, що кидати село — се злочинство, велике злочинство, коли не лишаєте ще по собі ні одного оборонця сільських інтересів.

— А піп хіба не підтримує діяльности вашої?

— Піп... Познакомтесь з ним! Я ніяк не можу зрозуміти — чого він пішов у попи, чого поліз на село? Ну, та Бог з ним! Людина він, загально кажучи, не така вже зла в душі своїй, але чудна людина, незрозуміла мені. Ви познайомитесь з ним, се не пошкодить. Хочете, ми так зробим: я відведу вас до його, познакомлю, а сама піду по своєму ділу, — хочете?

— Та мені однаково; тільки я мав на думці прохати вас познакомити мене спершу з деякими селянами...

— Се добре, се від вас не втече, але перш, ніж знакомитись з селянами, треба спізнатись з сільським начальством, довідатись, як дивить ся воно на людей, що думас про їх, бо не почавши з сього вас можуть залічити до

соціалістів і післати донос, як і трапилось се позаторік з учителем.

— Хто-ж на його доніс?

— А хто-ж його знає? Треба усіх розкусити гарненько, щоб можна було догадуватись.

— А на вас не доносять?

— Може й доносять, та поки що ведець ся без пригод. Посваримось иноді з деким, та на тому й кінчаєть ся.

— А учитель який у вас?

— Нічого собі, людина порядна, молодий тільки дуже.

— Ну те, а писар та старшина?

— Добродію! Поживете, цікавити-метесь, то всіх знати-мете. Одним або двома словами людини схарактеризувати не можна!... Але-ж, одначе, пора нам і рушати.

Через деякий час Мисак і Уляна Іванівна були вже на вулиці і прямували до попового дому. Піп жив недалеко і вони незабаром були вже в поповому дворі.

Отець Миколай сидів на рундуці і бавив ся з своїми дітьми. Побачивши біля воріт гостей, він підвів ся з рундука і пішов на зустріч. На гостей кинулись з різних кутків двору собаки. О. Миколай тупнув ногою, накричав на їх і, приглажуючи на голові волосє, наблизив ся до гостей.

— Просимо, просимо, Уляно Іванівно! — привітно та чемно заговорив о. Миколай, відступаючи на бік і даючи просту дорогу до ганку.

— Я на хвилину до вас, о. Миколай; мені дуже-дуже ніколи! Я на бігу, аби тільки познакомити вас з новим сусідом нашим, добродієм Максимом... Максимом... От бачите й забула, як величати вас по батькови.

— Звали Петровичем, — підказав Мисак.

— Так отже вам: Максим Петрович Мисак, господар Затишка. Отсе вам і все, бувайте здорові і не затримуйте мене.

Уляна Іванівна подала руку о. Миколаю, Мисакови кивнула головою і пішла по своїому ділу.

— Чув я про вас, Максим Петрович, чув. А особливо наслухав ся про ваш Затишок та садовину... Якже вам живеть ся у богоспасаємих Палестинах наших?

— Слава Богу! Живеть ся, поки що, добре, спокійно; а се для мене найголовніше.

— З Уляною Іванівною давно вже познайомились?

— Учора.

— Тільки вчора? Що-ж отсе ви так!... Але-ж просимо до господи!

О. Миколай узяв Мисака під руку і повів до будинку.

— Олю! — гукнув він на свою доньку, що бігала по дворі, — а побіжи до мами, чи вона встала вже, чи ще спить?

— Простіть мене, Бога ради, — заговорив Мисак, — я собі й байдуже, що так ще рано; простіть, будьте ласкаві!

— Максим Петрович, та Бог з вами, чого ви турбуєтесь? Яке тепер рано?

О. Миколай подивив ся на свій годинник:

— Чверть на дев'яту; а ми встаєм звичайно в п'ять.

На ганку з'явилась матушка і дуже щиро та сердечно привітала Максима Петровича.

— Всю ніч у мене боліли зуби, — поясняла вона Мисакови, — тільки о п'ятій годині ранку очима звела; а ви мабуть давно тут на рундуку? — звернулась вона до о. Миколая.

— Ні, не давно. Просимо-ж, просимо, Максим Петрович!

І Мисака повели в господу. О. Миколай, матушка і вся їх дівтора подобались Мисакови відразу, він почував себе так вільно, так добре, неначе у власній хаті і не соромлячись ні на крихту оглядав простору хату своїх нових знайомих. Хата заставлена була різними меблями, по стіпах висіли картини і хоч усе те не мало ознаків цінности та дорожнечі, а тим часом свідчило все таки, що попови жило ся і не зовсім погано і не зовсім убого, а як більшости наших попів на Україні.

— Чого-ж отсе ви так довго не знайомились з нами? — запитала матушка Максима Петровича.

— Та ще й на поєв'язу будинку не запрошували, — додав о. Миколай, — а привезли свого батюшку з Кієва.

— То наш військовий батюшка, — поясняв Мисак, — він сам забажав того, щоби прислужитись на прощання своєму довголітньому прихожанину. Дуже він гарна та приємна людина! А що так довго не знакомився я з вами і ні з ким, так я вже й сам не зумію розказати вам, через що воно так еклалося, — мабуть через те, що нічого не думаючи спочивав цілих пів року після огидливої канцелярщини.

— А ви-ж у якому відомстві служили чи служите? — запитав О. Миколай.

— Служив у інтенданстві, а тепер маю відставку і відпочинок під кінець віку.

О. Миколай почав розпитувати Мисака про Київ, про те, через що саме оселився він у Затишку, а не зостався жити в Києві і т. д. Максим Петрович з подробицями відповідав о. Миколаю на всі його запитання, а догадлива матушка тим часом подала на стіл різних закусок, горілки, наливки доброї і почала припрошувати „перехватити“ трохи.

Щира, сердечна привітливість господарів та снідання з різними наливками затримали Мисака так довго, що він аж о третій тільки годині дня повернувся у свій Затишок і зараз же розпорядився, щоби приготувались на завтра приймати гостей, бо він запросив до себе батюшку з матушкою і має ще запросити Уляну Іванівну.

Розпорядившись як слід та пославши діда Омелька у місто за деякою купівлею, Мисак відпочив трохи і о шостій годині вечера пішов до Уляни Іванівни.

VII.

Господар Затишка вернувся від Уляни Іванівни о десятій годині вечера і був дуже незадовольнений. Смутило його те, що не розпитавшись гаразд запросив він до себе у гості о. Миколая та запрошував ще і Уляну Іванівну, яка зовсім не бажала зближатися з ним по якихсь відомих їй причинах і заявила Мисакові, що завтра не може

до його прийти жадним чином. Дві години умовляв Максим Уляну Іванівну, аж поки та відповіла нарешті:

— Добре, Максим Петрович, я прийду, але-ж відайте наперед і не гнівайтесь, коли ми з о. Миколаєм пересваримось у вашій господі. Згодні на такі умови, чи ні?

Мисак знову умовляв її та доводив, що сварка ніколи не може дати добрих наслідків, що пробувши, нарешті, один вечір без сварки хоча-б і з ворогом, — зовсім не значить зблизитись з ним, або взяти на себе обов'язок конче зблизитись; що Уляна Іванівна й без того не дає о. Миколаю жадного приводу вважати її за ворога і т. д. і т. д. Та як не доводив Мисак, і що не говорив, але панночка стояла на своїйму і умов не відміняла.

Тепер Мисак ходив по своїйму кабінету і думав думи. Не шкода було йому ні о. Миколая, ні матушки — Марусі Павлівни, а шкода було, що у його саме, у його власному домі Уляна Іванівна повинна була сваритись, почувати себе незадоволеною, а може ще й ображеною і все по його милости. Правда, у його був час згодитись на те, щоб Уляна Іванівна не приходила, але-ж він не міг зробити сього, бо і в пона дав слово, що конче запросить Уляну Іванівну та ще й з скрипкою. Він розказував о. Миколаю і Марусі Павлівні про той випадок, де і як познакомився з Уляною Іванівною і оповіданням своїм так зацікавив їх, а особливо о. Миколая, що у нього аж очі сяяли з нетерплячки та бажання послухати чарівний спів та музику Уляни Іванівни. А панночку і роздратовало більш над усе те, що вона мусіла не тільки просидіти по приятельски цілий вечір з о. Миколаєм, а ще навіть співати і грати йому. Коли-ж, нарешті, згодилась вона на відомих умовах прийти до Максима Петровича, так він наважився ще й запитати вдруге, чи з скрипкою прийде вона, чи без скрипки? Правда, питання висловлене було так нерішучо і так несміливо, що Уляна Іванівна, здалося йому, тільки з жалощів не вилаяла його, бо той її острій погляд і ключа відповідь: „авже-ж з скрипкою, авже-ж!“ досить свідчили, в якому вона була настрою. Мисак кавав ся, що вдруге наважився запитати її про скрипку, але-ж сказаного вернути було неможна. І чого вона така не задоволь-

нена на о. Миколая, і чому нарешті не захотіла пояснити йому сього? Задавав собі Мисак питання ходячи по своєму кабінету.

Годяник продзвонив першу годину ночі, а Максим Петрович усе ходив по хаті та придумував, як би так зробити, щоб обминути небажану сварку і взагалі поалагодити свої відносини до Уляни Іванівни, сієї живої, діяльної людини, яка безперечно може навести його хоч на який небудь шлях корисного діла і pomoже йому заглушити в душі той голос, що так докоряє його останніми часами за таку довгу бездіяльність.

Як не думав, про що не міркував Мисак, але-ж ясно бачив, що всі ті думки не доводили ні до чого певного. Не міг він поєднати межі собою таких двох осіб, яких знав занадто мало, занадто поверхово. Правда, се помогло вже йому та і на далі pomoже цілком совісно виправдатись перед обома сторонами в своїй невинности, бо як о. Миколай, так само і Уляна Іванівна нічого поганого не говорили йому одно про другого; тільки й пригадувались йому слова панночки, як говорила вона: „я ніяк не можу зрозуміти, чого він поліз у попа“, а потім додала: „та Бог з ним, він не такий уже поганий чоловік“ і нарешті сама-ж повела його і познакомити з батюшкою. Положим, були у неї і деякі мотиви, коли говорила вона про те, що перше ніж знакомитись з людьми, треба спізнатись з сільським начальством, щоб не прийняли за соціяліста... Мисак пригадував тепер усе, що говорила панночка, але-ж усі її слова так переплутались тоді у його в голові і так до того ще затуманила його ласкава привітливність батюшки та матушки, що він просто спантеличив ся, не мав часу подумати гаразд, розміркувати, а через те і їх запросив і дав слово запросити Уляну Іванівну.

Намагав ся Мисак пригадати і все те, що говорилось у попа, але нічого такого не пригадував він, щоб хоч на-такало на які небудь неприємности. Тільки одна фраза й запала йому в голову, що нашів жартовливо висловив він, — Уляна Іванівна, сказав він, дуже мабуть порядна людина, та тільки не можна їй класти пальця в рота, — раптом відкусить. Але-ж фраза ся ні тоді, ні тепер не го-

ворила Мисакові нічого. Вона характеризувала тільки Уляну Іванівну, а вже найбільше показувала на те, що межі попом і панночкою були якісь маленькі непорозуміння, або несимпатії, але чи слід-же було йому надавати сьому велике значіння? Хиба-ж не всі люде в очах одно другого порошну бачать?

Довго ще міркував Мисак про завтрішний день навіть і тоді, коли вже ляг у постіль, але міркування скінчилось нарешті глибоким, здоровим сном і Мисак проснув ся другого дня аж тільки о восьмій годині ранку.

Пючи чай йому знову спало на думку вчорашнє, та тільки тепер не спинав ся він на сьому, бо Улита що хвилини вбігала до його в кімнату і все прохала то поради то пояснень у куховарських своїх справах, бо вона вже з самого раннього ранку поралась над великим обідом з ріжними пирогами, жареним, вареним та ще якимсь таким солодким, що все забувала, як воно готуєть ся та приправляєть ся і бігала до пана роспитуватись. Пан розказував, хоч, правду кажучи, і сам не знав, чи так воно, чи до ладу вийдуть ті панські ласощі, або просто звичайне желе з ягід.

Наблизилась третя година дня, — саме той час, коли повинні були збиратись гості.

Першими прибули батюшка та матушка. При першій зустрічі з ними Мисак почув тривогу у своїому серці і всіми силами намагав ся задушити її в собі та неподати жадного знаку. Він дуже привітливо зустрів своїх гостей і запросив їх, поки що, оглянути сад, не гніваючись на те, що він, яко одинокий господар, муєть на хвилину кинути їх, щоб зробити в домі відповідний порядок. Батюшка та матушка і в голові не покладали протестувати, а через те пішли собі по всьому саду як у себе дома, а Мисак тим часом давав у домі порядок, сам розтворив декілька пляшок з винами, розставив їх по столу, оглянув — чи все було на столі поставлене та положене і знову вийшов у сад.

Через декілька хвилин надійшла і Уляна Іванівна. Вона була спокійна і несла під рукою скриньку.

Мисак і зрадів і стурбував ся; він дякував панночку за її ласкавість і зараз-же запросив гостей до господи на обід. Гості, увійшовши до господи, перш за все оглянули кожду хату і перейшли нарешті до їдальні.

Максим Петрович з хвилини на хвилину сподівав ся якої небудь сварки, або неприємности, але-ж, на велику йому втіху та радість, нічого такого не було, — усі розмовляли спокійно, лагідно і, здавалось, ніщо не віщувало чого небудь неприємного.

Улитин обід удав ся як найкрасше, — смакували гості і добрий борщ, і піріжки, і жарені карасі в сметані і нарешті желе — усе було зроблено до ладу і смашно. Не поганьбив ніхто і наливки та вин, — Мисак тямив смак у сіх річах і на вино грошей не пошкодував; його було хоч і небагато, але добре, а наливки заправлялись під його доглядом по рецепту, який наділила йому в Києві жінка „його превосходительства“, колишнього начальства.

Обідали повагом не спішучи і затагли обід аж до 5-ої години вечера. Після останньої страви подали каву, яку тут-же в їдальні зварив сам господар.

За кавою Уляна Іванівна вийшла з за стола, узяла в руки свою скрипку, настроїла її, провела декілька разів смичком по струнах, задумалась на хвилю і в перемішку з музикою почала співати:

Журила ся понада своєю бідою:
— Ох мені тяжко, ох мені нудно,
що піп з бо, одою!...

З першого-ж куплету о. Миколай і Маруся Павлівна нахмурились. Мисак почервонів по самі вуха і сидів не підводячи очей, а Уляна Іванівна співала далі:

Ой продала понада кури та індики,
запрягла коня в їринджола —
гайда до владики! і т. д.

Слухачі слухали, але картина не відміняла ся. Коли-ж пісня була доспівана до кінця, Уляна Іванівна заговорила з усьмішкою:

— Що-ж отсе ви так заслухали ся, що аж кави не пете? Чи пісня моя так дуже подобала ся, чи вже занадто

неприємна? Не хотілось би останнього думати, — се пісня народня.

На запитання зразу не відповідав ніхто; першим одначе заговорив о. Миколай:

— Та пісня то як пісня, — поганого у ній нема нічого, погано тільки те, що ви навмисне проєспівали її, та ще з попередньою думкою, щоб шпигнути матушку та о. Миколая, але за що? Так і придумати трудно.

— Шпигнути? Господь з вами! У мене в самої батько був піп, а мати — матушка, та ще до того і тієї самої парафії, якою правите тепер ви, о. Миколай.

— Але-ж ви, Уляно Іванівно, не єспівали мабуть єєї пісні своєму батькови та матери? — хвилюючись і червоніючи запитала матушка.

— Не єспівала, то правда ваша, але-ж на те була причина: той піп, крім того, що доводив ся мені рідним батьком, був ще зовсім не таким попом, як о. Миколай, а дійсне був народним пастирем, — се я можу говорити завсідн з певністю і не червоніючи.

— Ваша правда, — заговорив о. Миколай, — спечатись я не буду; але-ж батько ваш був добрим пастирем тільки через те, що саме тоді після о. Миколая не могла залишитись така дочка, як ви, а коли-б се трапилось і жила вона у вашому селі, то навряд чи був би о. Іван таким пастирем, яким прожив він до своєї смерти.

— А хіба добрий пастир залежить від дочки о. Івана або о. Миколая? — запитала Уляна Іванівна.

— Не від дочки о. Миколая, а що від дочки о. Івана, то се правда.

— Не знала я, а то-б давно приложила усі свої старання до о. Миколая, щоб зробити з нього доброго пастиря.

— Досить уже з вас і того, що приложили свої старання до попередніх двох батюшок і направили їх на добру стежку!... — остро завважила матушка.

— Заслужили того! — спокійно відповіла Уляна Іванівна і додала: — Майте на увазі, що те саме буде

і з о. Миколаєм, коли не перестане він так поводитись, як поводить ся ось уже скоро два роки.

О. Миколай зблід і питливими очима вставив ся на панночку.

— А якже о. Миколай поводить ся? — тихшим і трохи зляканим голосом запитала матушка.

— Скажіть, будь ласка, скажіть! І я хотів би знати про се задалегідь! — вставив своє слово о. Миколай, все-ж таки не зводячи очей з Ульяни Іванівни.

— Добре, я скажу!

І панночка виразним голосом почала:

— На якій підставі і задля чого переслідуєте ви людей, щоб не справляли вони своїх народніх съвят на зелену неділю та на Купала? Чим керуєтесь ви, розганяючи вечерниці та досьвітки? За що забороняєте сьпівати веснянок на вулиці? Яка ваша мета забороняти у невеличкі пости вживати скором тим хорим людям, яким єдині ліки, єдине спасінне у добрій їжі? На що і для чого налягаєте ви на учителя і на школярів, щоб вони з усіх сил заучували як найкраще московську мову? На яку користь що неділі читаєте ви проповіді на такій суто-московській мові, що й мені не під силу усе второпати як слід? Через що ухиляєтесь ви від людей, коли вдають ся вони до вас за ріжними порадами? На чию радість і для якої мети віднімали ви у деяких селян книжки українські? Задля чого нарешті настроюєте ви людей супроти мене? Хто ви, скажіть ви мені, чи ви піп, чи звичайний чиновник, чи поліціант, чи просто жандарм? Скажіть мені по правді, по совісти, як може сказати кожда чесна людина, яких би вона переконань не була. Одно слово: скажіть правдиво, ясно, не ухиляючись, не уникаючи, щоб знала я, з ким маю діло. Тоді, даю вам слово честі, я залишу вас у спокою, і залишу тільки через те, що ви, укупі з переліченими злочинствами вашими, людина не грошолобна, не дерете з людей і не обдурюєте їх з матеріального боку, як робили се з великою охотою ваші два попередники. Скажіть мені так прямо, так щиро і так по правді, як щиро і по правді становлю я вам питання, не боячись ні вашої пімети, ні кривди, ні гніву.

— Уляно Іванівно! — заговорив о. Миколай, — питання ваші розуміти слід так, як вони поставлені, чи може на виворіт; то-б то, чи самі ви справді чесно ставите їх, чи хитро, безчесно, з зарані вирощеною метою і пляном? Відповідajte мені на се моє запитання.

— Мої питання хитрі, безчесні?! — ставлячи їх, я дивила ся вам в очи прямо, а не на бік.

— Я теж ставляю вам своє запитання, не зводячи з вас очей, і жду відповіді.

— Там, де річ іде про інтереси народа, я не можу бути нечесною, — з інтересами народніми я не граюсь, не забавляюсь ними, — і се вам, о. Миколай, здасть ся, відомо вже за два роки.

О. Миколай встав з свого місця, шпарко потер свої руки, пригладив на голові волосє, пройшов ся два рази по їдальні, нарешті спинив ся супроти Уляни Іванівни, склав на груди руки і виразно почав говорити:

— Уляно Іванівно! Усеї питання ваші я запам'ятав дуже добре і буду відповідати на них так: Коли о. Миколай призначений був на той прихід, з якого вижила молода попівна двох попів перед о. Миколаєм, так тоді говорили йому з усіх боків: хочете ви сидіти на приході, то пам'ятайте одно: стережіть ся попівни Уляни Іванівни гірше, як вогню, а щоб не потрапитись у її лабеті, то вам треба: переслідувати усякі народні звичаї, а також досвітки, вечерниці, веснянки, Купала; найстрогше стежити за виконанням не тільки релігійних обов'язків, але й обрядових, стежити за школою, щоб не допускав ні вчитель, ні школярі нічого свого народньо-українського, виривати і викорінити се саме, де тільки зустрінеть ся, не входити з людьми ні в які близькі зносини, — робіть усе отсе, говорили мені, і тоді ніщо не впаде на вашу голову, а інакше ви й року не пробудете. — Так, Марусю? — звернув ся він до своєї жінки.

— А вже-ж так, — потвердила та...

— Наслухавшись отсього всього, — говорив о. Миколай далі, — три місяці ламав я свою голову, три місяці відпрошував ся від сього приходу, три місяці Маруся Павлівча журилась та плакала що дня, та доля моя мене

не минула, я мусів прийняти сей прихід і робити все так, як мені раяли. У мене, Уляно Іванівно, пятеро дітей своїх рідних, стара мати, а біля неї семеро сиріт, — дітей мого рідного, але покійного брата і всі вони на моїх руках, на моїй опіці, на моїй душевній і материяльній відповідальности і тільки такий прихід, як сей, зможе підтримати мене...

— По правді, — тихо відповіла панночка.

— Вірите мені?

— Вірю.

— Тепер подумайте: чи добре зробив я, слухаючи не когось з вулиці, а своїх товаришів? Чи слід би було мені занехати отаку величезну сімю і робити по своєму? Чи винен я, роблячи дещо на перекір своїм думкам і поглядам? Чи не повинен лякати мене завсїди приклад моїх двох попередників?

Уляна Іванівна опустила своє лице в підставлені власні руки і мовчала. Матушка тихо плакала, Максим Петрович трівожно переводив очи то на одного гостя, то на другого; у хаті на деякий час зробилось тихо, як у погребі. Нарешті Уляна Іванівна відслонила свої руки і тихо запитала:

— І ви, о. Миколай, усьому повірили?

— А вже-ж повірив. Казали мені про се, повторюю вам, не вороги мої і не одна якась душа, а десяток душ.

— Добре, але чому-ж ви не дбали перевірити усе те, про що говорили вам?

— Я стежив за вашими вчинками, пильно стежив, але-ж мене зарані ще запевнили, що ви завсїди так робите, аби красше вловити того, кого ви ловите.

— Шпіоном зробили мене! Два роки вважали ви мене за шпіона?!

Уляна Іванівна раптом зблідла мов полотно і сіла до стола; о. Миколай теж сїв. У хаті знову запанувала тиша.

— А тепер вірите, що то все була неправда! — запитала Уляна Іванівна.

— Вірю і разом з тим дивуюсь.

— А я не дивуюсь. Се мені німста, жорстока німста! Така німста, якої не може вигадати найліпший злочинець! Я знаю, вгадую, хто утворив таку німсту, але не дивуюсь... Побіду свою сьвяткували вони два роки, але-ж, здасть ся, досить... Дивує мене тільки, що ви, о. Миколай, такий страхополох, що все слухали і всьому вірили, що поступались своїми поглядами, що ставало у вас сили на погане.

— Але-ж я поясняв вам...

— Памятаю, але всеж таки ви не лицар! Тільки й хоробрости вашої, що наважились відповідати мені не озируючись.

— То правда, то правда... Що-ж маєте робити?... Признаюсь... але правда, не зміг, годі було...

— А тепер гніваєтесь на мене, чи ні? Подайте свою руку, коли не гніваєтесь.

Отець Миколай підвів ся з місця і мовчки простяг свою руку. Уляна Іванівна стиснула подану їй руку і запитала коротко:

— Вірите?

— Кому?

— Мені.

— Вірю!

— Щиро вірите?

— Від душі.

— Я вам теж вірю. Згода?

— Згода!

Уляна Іванівна випустила руку о. Миколая, підійшла до Марусі Павлівни, поцілувалась з нею, мовчки подивилась на Максима Петровича, а потім підійшла до вікна, подивилась у шибку, потарабанила по дутці пальцями, взяла свою скрипку і не пробуючи, не настраюючи почала грати. Голосні, ніжні звуки наповнили увесь будинок. Музика лилась вільно, невпинно, високо, натхнено; смичок на струнах плакав-ридав, вимовляв якісь скарги, струни вимовляли якісь слова, — вухо їх розібрати не могло, але душа і серце розуміли ту мову, радісно приймали її, насоложувались ними, примирялись з лихом, злочинством, прощали образи, кривди, — очищались звуками, напоєними

щирим чуттям щирої душі. Цілу годину невгаваючи лили ся звуки. Вони переходили тільки, переливались то в безкрай сум глибоко ображеної душі, то переходили у високо торжественний тон, то нарешті мягко та ніжно пестили душу слухачів, як пестить любляча мати дитя своє, коли не відриваючи своїх очей тішить ся дивлячись на сонне рожеве личко, на ті червоні губенята, що крізь сон осміхають ся до рідної матери.

Чоло Уляни Іванівни давно вже покрите було буйними краплями поту, лице палало мов у вогні, очи світились та сяяли незвичайним блиском, а вона все грала тай грала...

Звуки нарешті порвали ся. Слухачі мов оніміли і сиділи не ворущаючись, — музика в душах їх продовжала ся. Уляна Іванівна видимо почувала себе радісною, веселою, щасливою.

— Панове, ходім у сад! Повітря, повітря дайте мені, — свіжого, здорового! — вигукнула вона і перша вибігла на балкон.

VIII.

Минуло два з половиною місяці. Життя наших знайомих — Максима Мисака, Уляни Іванівни, і о. Миколая з матушкою пішло новою стежкою — стежкою згоди та обопільної праці. Все вияснилось, уляглось. Уляна Іванівна була рада, весела і не раз дякувала Мисака за памятковий їм усім обід. Переповнена енергією, діяльністю, з світлим розумом та живою вдачею, вона підтримувала своїм прикладом товаришів і завєди вносила в своє коло веселощі, надії і завєди розворушувала думки. Несміливий та непевний в своїй діяльності Мисак, перекинув ся тепер у сміливу, діяльну людину. Він уже не тільки що робив усе те, що доручала Уляна Іванівна, а навіть запрошений був повітовим начальством зробити ревізію волости. Мисак згодив ся, совісно працював у волости коло трьох тижнів і наслідками праці його було те, що громада обрала собі нового старшину і найняла другого писаря, саме того, якого пораяв запросити на посаду о. Миколай. Уляна Іва-

нівна, дякуючи добрим відносинам до одного заможного дідича, взяла у його на добрих умовах жатку і селяне за два тижні скошили увесь свій хліб і всі дякували панночку, бо як би не такий випадок, то діждались би неминучої біди, — жнива удали ся такі дощові, що коли-б не машина, то хліб довело ся-б жати мокрим і губити його мимо волі. У того-ж самого пана громадяне, з грошевою допомогою о. Миколая та Мисака, купили собі на розплід пару добрих коров і бугая. Крім того до спілки своєї залучили приятелі наші учителя і поклали на його обовязок, починаючи з того року, вести при школі зразковий огород з огородиною, задля чого зарані заарендували десятину землі, виписали декілька потрібних книжок і передали їх учителеви, щоб студював. На долю о. Миколая випало докладно ознайомити охочих селян з пасікою, а у о. Миколая була своя невеличка пасіка, вела ся дуже добре і він мав уже декілька учеників-практикантів. У Мисаковому саду, після загальної поради і згоди, одмежували чималі дві грядки землі і поклали на його обовязок засіяти їх у осени насінням з груш та яблунь, простудювати добре садівництво і мати на увазі, що коли дички підростуть, учити селян щепити, колірувати і дбати, щоб заводили вони у себе красну садовину. У Мисака знайшов ся приятель адвокат, — скористувались і сім випадком, бо трапилась селянам добра нагода купити у другого пана сусіда п'ятьдесять десятин землі і треба було для сього юридичної поради. Діло се примусило Мисака аж два рази їздити в Київ на різні поради, а тепер сподівались і самого адвоката вкупі з землеміром. Уляна Іванівна взяла на себе обовязок завести для селян бібліотеку і вже ветигла наповнити книжками одну шафу, збираючи книжки ріжними шляхами: що куплено, що прийнято як подарунок, а що й сама приложила від своїх власних книжок. Учитель умів опраляти книжки і вивчив сій умілости двох старших школярів, — так що всі бібліотечні книжки заведені були в оправу. Що суботи Уляна Іванівна видавала та приймала книжки від своїх читачів і була дуже рада, що бібліотеку селяне полюбили. Мала ся ще думка відчинити громадську крамницю, завести чайну, поширити

школу... Марила Уляна Іванівна і про больницу, і про лікаря, про акушерку, адвоката, але-ж се було тільки в проєкті, або в мріях, а коли могло здійснитись — ніхго не відав. Одно слово життя інтелігенції нашої на селі закипіло, від незгод та недовіря не залишило ся жадного сліду, і піп, і панночка, і Мисак і вчитель жили дружно, як одна сімя. Що божого дня сходились вони по черзі то у одного, то в другого, то в третього, радились про ріжні свої і громадські діла, обговорювали укупі питання, робили постанови, виконували їх і почували себе щасливими. Маруся Павлівна, маючи багато сімьових обовязків, до серьозних справ не втручалась, за те училась грати на фісгармонії і все досить добре виходило у неї; — „Рече та стогне Дніпр широкий“, „Стоїть гора високая“ і „Така її доля“ — се були наймиліїші їй пісні. Мисак заволодів гітарою Уляни Іванівни і теж бринькав у вільний час, хоч поступ його в сій сфері діяльности був зовсім незначний. Дід Омелько аж ніби помолодшав, дивлячись як його пан прийняв ся до діла, справедливо відносив се до впливу Уляни Іванівни і знов не витерпів, щоб не заговорити про шлюб свого пана. Мисак на сей раз вислухав діда, але балачки не підтримував, бо, кажучи по правді, у його самого вже не раз ворушили ся такі думки, хоч він, правда, і крив ся з ними, бо не почував такої сміливости, щоб міг зреалізувати коли небудь свої фантастичні мрії.

Один вечір на тиждень, а саме що неділі, присвячений був приятелями на цілковитий відпочинок, то-б то сими вечерами вони зовсім відкидали усї свої біжучі діла, а такий вечір звичайно починав ся чаєм з ріжними вареннями та печеннями, балачками про загальну течію життя, а потім переходили на читання часописів, вибираючи для сього серіозні статі, а инколи і белетристичну річ, коли вона занадто цікава та видатна. Читаючи обєужували те або иньше питання, яке зачіплював автор у своїй статі, широко критикували, користувались дечим для своєї діяльности і закінчали збори вечерою. Не рідко також приходила Уляна Іванівна з скрипкою, або знімала її з гвіздка у себе, коли приятелі сходились у неї, тоді усї віддава-

лись сьнівам і гуртовим і поодиноким, або слухали талановиту музику панночки. О. Миколай дуже любив деклямувати вірші і не раз витав слухачів своїм досить умілим та симпатичним читанням.

Одного вечера в неділю всі мали зійти ся до о. Миколая і звичайно зійшли ся, виключаючи Уляну Іванівну, — ждали її цілу годину, а вона все таки не приходила.

— Щось пошкодило, — завважила матушка, бо дожидала її з більшою нетерплячкою ніж інші, — їй швидче хотіло ся похвалитись Улянї Іванівні, що вона за останній тиждень виучила нових пісень аж три.

— Певна річ перешкодило щось дуже важне, — додавав і Мисак, — бо Уляна Іванівна ніколи не була байдужною до своїх обовязків, а навпаки і в найдрібніших випадках була зразком точности.

— Що-ж би таке могло їй перешкодити? — задавав питання о. Миколай, — але не встиг ще дати ні одної відповіді, як закрипіли двері і в хату увійшла Уляна Іванівна. Вона була дуже натомлена, бліда, волося на голові мала розпатлане, нечесане, одежа помята.

— Що з вами? — разом запитали присутні.

— Утомилась, утомилась, — страшенно утомилась! — глухим, розтягненим голосом відповіла панночка, важко сїдаючи на канапку.

— Де-ж ви були? Що робили? — допитувались приятелі.

— Була у Мокрини Редчихи.

— А!... — догадалась матушка, — ну, що-ж, як?

— Та слава Богу! Але-ж провозила ся я з нею вісімнадцять годин... Води ніколи було напитись! Ой, яка біда з людською темнотою! Коли я зайшла в хату, так застала Мокрину привішеною по під руки до жертки... Чотири баби біля неї, — се були наслідки їх консіліума... Як би ви знали як некла мене досада отих вісімнадцять годин, що я не лікар, що не сьмію, боюсь, не маю права, не маю наукових підстав... От мерзотне життя! Де гроші, капітали — там усе скупчилось; там і лікарі, дуже часто голодні, там акушерки, клініки, больниці... Там все отее дуже часто сидить склавши руки, без діла, без роботи, без

жадної користі, а села, а мільйони бідного люду!... Ох, як же я втомила ся! — Налийте мені чаю, дайте мені чого небудь попоїсти.

— Ой, Боже-ж мій! Я собі сижу, слухаю і байдуже, що ви не їли, не пили, — загомонила матушка, — зараз, моя голубонько, зараз!

На столі в одній хвилі стояло все те, що приготовлене було на вечеру.

Уляна Іванівна почала їсти, та велика утома забрала у неї охоту і смак до їди, — вона їла ніби через силу і попрохала налити їй чаю. За чаєм знову почала вона нарікати на темноту, на великі міста з усіма благами і на решті на всю суспільність, а особливо на інтелігенцію нашу.

— Відступники, перевертні, — лаяла вона панство, — такої здеморалізованої інтелігенції як у нас ледви чи можна знайти на цілому світі! Бідкають ся в часописях про народне життя, вигукують гарні слова про потребу освіти, про потребу інтелігенції на селах, читають ті статі, згожують ся, жалісливо та співчуваючи кивають головами, теоретично віддають свої сили, а дехто так навіть і душу ладен покласти на користь народови, а коли спіткають ся з тим самим народом фактично, так де й дівасть ся та офірливість, та шкура овеча, — раптом добродумці перекидають ся у добродіїв вовчків, дивлять ся на людей а призирством, огидливістю, експльоатують того самого бідака з усіх боків, та ще покладають і присуд свій: „мракъ, невѣжество, грязь, гадость“, — заплющують очи, затикають уши і тікають у великі міста на користь людности... Грошей, слави, безробіття бажає інтелігенція наша! Яке їй діло до свого народу, до його інтересів, до нужди, темноти, — він пан, він вовк, — аби йому добре було. Так вони і роблять, — кинули народ, кинули свій край, та ще й кинули в наймізернійшому, в найпротивнійшому змислі, бо не вїхали з свого краю, не зїзди з плечей свого народу, а залишились тут, і тут-же гноблять свою родину... Московський уряд боїть ся українського сепаратизму, гадає собі, що Українці здатні до окремого національного життя, — о, яка-ж се помилка! Де ті докази, факти, вчинки, що свідчать за такий напрямок, за таку

діяльність нашої інтелігенції? А про те, що Українці спочатку були ополячені, а потім омосковлені, — про се фактів і доказів, скільки хочте, і вказують вони нам тільки на те, що вся інтелігенція наша здатна лиш на покірливість першій ліпшій силі, на рабство. Може скажете, що се неправда, що говорять се роздратовані та натовлені мої нерви, що інтелігенція наша, що всі ми не такі, що тут „обставини“ винні... Ой, обставини мені отсі! Час би вже кинути обдурювати самих себе, звальювати свою вину та мертвоту на обставини; пора-б уже мати сьвітлий розум і подивитись на факти не засліпленими очима. Але кинемо історичні, минулі події, а подивимось на сучасне, на сьогоднішнє життя. Погляньте, що робить ся перед нами, що бачимо ми на власні очі? Та що-ж, як не рабство, як не покірливість тій або иньшій силі? Ви почувте з усіх боків тільки одно: — „біда, обставини мордують, давять нас! Ні школи у нас своєї, ні часописи, ні книжки, — усе давять, усього не пускають“... Се правда, але-ж де ті люде, та інтелігенція, що добиваєть ся своїх книжок, своїх часописів, своєї школи? — Нема, і на се немає у нас людей! Що-ж тут говорити ще про якусь політичну діяльність, про український сепаратизм? Треба признатись по правді, по совісти, і признатись давно, що ми Українці не тільки нездатні до політичної самостійности, а нездатні навіть до боротьби культурної на своєму власному рідному ґрунті. Ви-ж подивіть ся — інтелігенція наша о стільки слаба, о стільки несамостійна та безпечно-байдужна, що віддавшиє польщині, або московщині, соромить ся свого рідного національного, тоб то без боротьби, без болю в серці доходить до того, що відрікаєть ся від свого власного образу, своєї особи, свого національного я. Для панства нашого своє національне, рідне уявляєть ся „мужиччиною, грязю, мракомъ, невѣжествомъ“ і воно тікає від того, від чого не тікає ні одна людина якої небудь иньшої нації... Може скажете, що се брехня, що се вигадки? Та ні, не скажете ви сього, бо се правда, характерна правда. Нация наша — се лежень, — бий її, лай, топчи ся по ній і вона тобі нічого не скаже; не примушуй тільки нас думати, що ми Українці, та не натякай

нам, що ми лежні, бо ми цього не любимо, ми з дідів, прадідів і прапрадідів не звикли бути чимсь иньшим, ніж тепер бачите нас. Ми навіть самі все отсе дуже добре бачимо і знаємо, нам навіть не подобасть ся характерна риса наша, але-ж красше не чіпайте нас, такими вже утворив нас Господь Бог! Ми зовсім не від того, щоби стати иньшими, але-ж супроти висшого закону природи нічого не вдієш! — Такі то ми Українці!

Панночка замовкла, відсунула від себе чай і знову почала їсти.

— Ви сьогодні дуже сордиті, — завважив Мисак, — ласте та обвинувачуєте усю нашу інтелігенцію, а чи се-ж справедливо? Хиба межі нашим панством нема таких людей, що дбають про те саме, що й ви, наприклад? А ви, здасть ся, теж Українка?

— А чи багато-ж у нас тих людей?

— Та їх і в иньших націях не густо, — завважив о. Миколай.

— Кого-ж ви розумієте під такими людьми? — запитала Уляна Іванівна, — тих може, що так або инакше відомі стали усій суспільности? Про таких людей я не говорю і не згадую, то одиниці, не в них національна сила, а в масі, в таких людях як ми з вами, як дідичі наші, чиновники та різні урядовці, а докажіть мені, що ся маса інтелігенції то інтелігенція дійсне українська, а не якась иньша! Назовіть мені хоч ряд поодиноких людей, що відповідали-б сим вимогам!

Отець Миколай осьміхнув ся і відповів:

— А от вам: ви, я, Максим Петрович, Маруся Павлівна, наш учитель і так далі, і так далі! — Чи се може по вашому не такі люде?

— Ні, такі. — Але-ж ваше „і так далі“ дуже гарно сказано! За сими словами завсіди кристь ся — нічого. А що до вас та Максима Петровича, — то чи давно ви такими стали?

— Зроду, звіку такі! — запротестувала матушка.

— Про вас, Марусе Павлівна, я не кажу, а о. Миколай та Максим Петрович переробили ся всього тільки два місяці тому назад.

— Е, так то бачите по відомим причинам! — обороняв ся о. Миколай.

— Та по відомим, я знаю, а все-ж таки, коли-б ви були не поповані, не здеморалізовані, та не звикли підлягати першій ліпшій силі, то ніякі такі причини не зробили-б з вами нічого. Ваш приклад — се зайвий доказ того, про що говорила я ранійше. Теж саме і Максим Петрович. Чим він і хто він був живучи в Київі, у нашій столиці, в серці нашого краю? Він був російський чиновник, був той інтелігент, який належить до гарного виразу вашого „і так далі“. А коли й була в йому невеличка ріжниця, так тільки та, що ніколи було йому зненавидіти свій народ, свою націю, а через те і залишив ся він не ворогом до сього, а звичайним російським індіферентом. Се випадок, що він таким зробив ся тепер, а оточили-б ви його иньшими сусідами — Поляками, наприклад, або землячками „обще-росами“, так він би так само поплив собі по тій чи иньшій готовій уже течії, не виявляючи жадного національного сліду. Скажіть Максим Петрович, чи так я про вас думаю, чи ні?

— Цілком справедливо. Обороняйтесь і захищайтесь не буду.

— От бачите! — А що ви скажете в свою оборону? — звернулася панночка до о. Миколая.

— А що мені казати? Я тільки знаю, що індіферентним не був ніколи, а що гріхи за мною були, — так се обставини...

— Знову обставини! — іронічно підкреслила Уляна Іванівна.

— Ну, киньмо сю бесіду! — вигукнув о. Миколай, — зїхали-ж, слава Богу, на добру стежку і гаразд! Здасть ся, ви не думаете вже, що ми з Максимом Петровичем схибимо?

— Не думаю, але-ж і не певна цілком.

— Треба нам, значить, Максим Петрович, заслужити довіря у нашого міністра, — сьміючись проговорив о. Миколай і підійшовши до Уляни Іванівни, додав ласкавим та привітливим голосом: — А ви, любий наш погоничу,

вечеряйте, пийте та їжте, та частійше ворухіть нас лінивих, сонних Українців, і ми тоді зробимо що небудь.

Уляна Іванівна не відповідала нічого, але незабаром промовила;

— Панове, мушу сказати вам, що я сьогодні не ваш товариш. Натомилась, намучилась і спати, спати аж он як хочу!

З сими словами панночка підвела ся з свого місця, попрощалась з усіма і пішла до дому.

Сьогоднішній вечір на сьому й скінчив ся. Песимістичний настрій Уляни Іванівни перейшов на всіх і ніхто не хотів уже нічого робити, ні грати, ні читати, ні розказувати; так що Мисак посидів з пів години і теж рушив до дому.

Ідучи до дому Максим Петрович перебирав у своїй голові все те, що сказала Уляна Іванівна і так вірив усьому сказаному, що все його життє здало ся йому не тільки невидлядним, мізерним, зайвим, а навіть шкідливим з деякого погляду. І чим більше пригадував він усе те, що пережив на своїому віку, про що думав, які виробляв собі мети в життю, — все запевняло його, що п'ятидесятилітнє життє його не варте було одного року життя Уляни Іванівни, сієї молоді, недосвідченої ще людини, але утвореної, здавало ся йому, тільки на користь темного, убогого народа. Додумавшись до такого виводу та пригадавши собі, як шкодувала та жалкувала Уляна Іванівна, що вона не лікар, він порішив собі допомогти їй в сьому ділі, то-б то пропонувати їй тисяч дві грошей з того запасу свого, що лежав у банку на чорний день.

„Я тепер забезпечений — міркував він, — без тих двох тисяч карбованців проживу до кінця свого віку сміливо, а Уляна Іванівна скористуєть ся ними і згодом дасть такий відсоток, що і його, Мисакова, бездіяльність зменшить ся на добру третину, а може навіть і на цілу половину.“

Додумавшись до такої мети, Мисак почував, що від приємности в жилах його затепліла кров, йому було любо, солодко віддати свої гроші на допомогу такій людині, якою була Уляна Іванівна. Але як се зробити? Вияти гроші

з банку і віддати їй було не можна Мисак знав і цілком був певний, що грошей вона не візьме, що при всій своїй діяльності, енергії і поглядах на народне діло, вона ні за що не покористується його грошима. Вона охоче візьме від його і в сто разів більше, ніж 2.000 карб., але візьме не на себе, а на яку небудь народню потребу, як от бідкасться вона про поширення школи, потребу больниці, аптики, купівлю господарських машин, доброго насіння на посів збіжжя та трави, — багато зачіпали та обговорювали таких потреб, на які взяла-б вона сотки тисячів не замислившись, а на свою фахову освіту не візьме. Дідич, у якого учить вона дітей музиці, пропонував їй усі засоби на те, щоб їхала вона до музичної консерваторії, але-ж вона не згодилась ні на які умови.

Розміркувавши з усіх боків бажання своє допомогти Улянї Іванівні здобути право лікаря, Мисак спинився на тому, що поїде до Харкова, передасть гроші своєму другови, що ранійше його кинув інтенданство і перейшов у Харків на иньшу службу, поради́ти́ся з ним, і коли той згодить ся на його пропозицію, то просити-ме вислати гроші Улянї Іванівні не пишучи від кого, як і що, а тільки виставивши мету, що гроші призначають ся на те, щоб Уляна Іванівна здобула собі лікарський диплом і присвятила діяльність свою селам, а не великим містам. Такий плян видав ся Мисакови за найліпший і він не відкладаючи і довго не думаючи, поклав завтра-ж розпочати своє задумане діло.

Як обміркував Мисак, так і зробив. Другого дня ранком поїхав він у повітове місто, виняв з банку 2.000 карб., сів на залізницю і поїхав до свого друга у Харків.

Аж тільки через тиждень радий та веселий повернув ся він до свого Затишка. Приятель цілком затвердив вироблений Максимом плян висилки грошей, додав тільки, що вислати їх не слід аж до того часу, поки Мисак не переконасть ся в безповоротному бажанню Уляни Іванівни стати лікарем і не подасть про се звістки.

IX.

Чоловік каже — туди, а доля каже — пожди, так говорить наша приказка, так трапило ся і з Мисаком. Думав він випровадити Уляну Іванівну за границю до університету, а тепер уже і припускати не хотів сієї самої думки, — за короткий час трапились значні відміни.

В початку студня була йменинниця дочка о. Миколая Прися. З приводу такого сімьового свята приятелі наші посходились у вечері до попа і всі були в такому гарному та веселому настрою, що здавало ся ні разу ще не було такого веселого вечера. Усі одностайно і співали, і грали, і навіть танцювали і так непомітно для себе прогуляли до самої вечери. Коли-ж посідали за стола і почали здоровити малу йменинницю, мимоволі зачепили питанне про долю Присі, про те, як вона буде вчитись, у яку школу красше віддати, коли вивчить ся, та яке вибере або вибрати та пораяти їй фахове діло; а далі про те, чи буде вона жити на селі, чи у великому місті, чи залишить ся дійсною Українкою, чи потоне в тій течії, в яку потонула майже вся наша інтелігенція; чи вийде замуж, а коли вийде, то за кого і який буде у неї чоловік. Дійшовши до шлюбного життя, перескочили на тему про жінок та чоловіків взагалі, про обовязки шлюбної пари, про залежність одного від другого, родинні згоди та незгоди, і на решті о. Миколай проговорив, стрепенувшись:

— Панове! А що-ж отеє наша Уляна Іванівна думас собі, що засіла отут у селі і не обирає собі достойного співробітника — дружини вірної?

— Рано ще Улянї Іванівні, — усміхаючись завважила сама панночка.

— Не рано, а друге щось, — пояснив о. Миколай, — чув я, Уляно Іванівно, що сватали вас дуже достойні, заможні та титуловані особи...

— Хто се вам казав?

— Дозвольте не називати, — але-ж се правда?

— Положім правда, але хто-ж міг довідатись про се?

— Люде — божі собаки, так говорила мені одна старенька баба, — про все довідають ся, про все брешуть, — відповів о. Миколай.

— Я сама ніколи-б не вийшла за титулованого, — вставила свою думку Маруся Павлівна.

— Кого-ж ви, Уляно Іванівно, бажаєте назвати своєю дружиною? Чи мабуть ніколи вам про се думати та обирати по своїому сердцю?

— А на що його думати, на що обирати? — знову заговорила матушка, — у нас є Максим Петрович, — от би з ким спарувала я Уляну Іванівну від всього серця.

-- Браво! А я собі й забув, що Максим Петрович паробкує! — весело вигукнув о. Миколай на всю хату.

Максим Петрович почервонів, але дбав не показати виду, що на його се справило вражіння.

— Так от і почнемо їх сватати, — спокійно і цілком серйозно завважила матушка.

— Що-ж, коли сватати, то й сватати! — згодив ся о. Миколай і звернувшись до Мисака запитав, усьміхаючись: — Згодні, Максим Петрович?

— Про се слід запитати спершу молоду, а не молодого, — жартовливо відповів Мисак.

— Ваша правда! Запитаємо, Уляно Іванівно! Я сватаю вас: хочете вийти заміж за Максима Петровича?

— А збираєть ся-ж Максим Петрович дружитись?

— Попитаємо: хочете дружитись, Максим Петрович?

— Досі не думав про се.

— А в принципі?

— Визнаю за добру річ.

— Нуте, Уляно Іванівно, вийдете ви заміж за Максима Петровича, чи ні?

— А чому-ж! — сьміючись відповіла панночка.

— Просіть руки і серця! — звернув ся о. Миколай до Мисака.

— Коли вже ви такий завзятий сват, так доручаю вам і про се зацитати від мого ймення, — жартовливо промовив Мисак.

— Кинемо жарти! — заговорила Уляна Іванівна, — краще розкажіть нам, о. Миколай, чи дуже часто карали вас за пустотливості ваші, як були ви в семінарії?

— Ой-йой, скільки доставало ся!

І о. Миколай, дякуючи веселому настрою та декільком чаркам доброї наливки, мов з мішка посилав своїми спогадами про семінарське життя та всі ті пустоти, за які так, або інакше перепадали йому безчисленні кари. В спогадах його чимало було таких випадків, які досить близько скидались і на вчинки самої Уляни Іванівни, коли була вона в гімназії, а через те розмова шпарко почала перебігати з уст до уст, від одної особи до другої, той розповідав те, той инше, усі сьміялись, піджартовували при нагоді і просиділи за столом до дванадцятій години ночі.

— „Час до дому, час, — час і пора!“ — просьпівала Уляна Іванівна встаючи з за столу.

Такому почину Уляни Іванівни не перечив ніхто. У приятелів давно вже виробилась дружність в усьому, а через те і в сьому випадку всі одностайне повставали з своїх місць, підхопили почату пісню і досьпівавши її до кінця пішли до прихожої вдягатись.

— Аж ось коли почув я сьпів Максима Петровича, — завважив о. Миколай, — до сього часу гадав собі, що він ніже єдиної нотки не витягне.

— Поступ, поступ, — в усьому поступ, — промовила Уляна Іванівна, — Максим Петрович скоро вже і на гітарі грати-ме...

— Ви все з жартами, — запротестував Максим Петрович, бо він до сього часу не вивчив ся ще ні однієї пісні грати.

— Жарти жартами, а як би ви справді подружились, то Максим Петрович багато-б дечому виучив ся, — промовив о. Миколай.

— І чого вам так хочеть ся, щоби ми подружились ся? — запитала панночка, — за вінчання здерти хочете, чи що?

— А чому-б і не здерти з приятелів?

— А ти-б таки і взяв? — докірливо промовила матушка.

— Чому-ж би не взяв? Але ти думаєш, що вони-б заплатили, що дали-б о. Миколаю заробити якогось карбованця? Помиляєш ся, не на таких наскочила!

— Се правда. Не знаю як Максим Петрович, а я не дала-б ні єдиної копійчини.

— Так по приятельськи і повинно бути! — серіозно завважила Маруся Павлівна.

— Та ти у мене благодітелька, — кладучи руку на плече матушки, промовив о. Миколай, — а що з приятелів я все-ж таки здер би що небудь, так се правда!

Мисак розігнав ся щось сказати, але почервонів і замовк. Се спостерегли всі і одностайно загомоніли:

— Кажіть, кажіть! Нічого слів ковтають перед приятелями.

Мисак смутив ся ще дужче, але заговорив:

— Я хотів сказати цілком серіозно про одну річ...

— Тим красше, тим красше, — підхопили голоси.

— Ну, так тому й будь! Уляно Іванівно, я мав запитати вас не жартовливо, а справді цілком серіозно: чи ви-б пішли за мене замуж, коли-б я сватав вас?

— Он як, Максим Петрович! — Браво, браво! — Захлопав у долоні о. Миколай, а у Марусі Павлівни раптом зникли з очей ознаки сонливости і вона здивовано дивила ся на Уляну Іванівну і видимо ждала, — що та скаже.

Уляна Іванівна заметушилась трохи і зразу не відповідала.

— А що вскочили? — дратував о. Миколай, — докотилась ниточка до клубочка!

— Гм... — гмукнула панночка — так ви серіозно питаєте мене?

— Серіозно — схвильованим, придавленим голосом потвердив Максим Петрович.

— А ранійше думали ви про се, чи ні? Може се сьогодні тільки завитала до вас така поетична думка?

— Ні, я думав про се нераз, та не зважував ся тільки... а сьогодні... а сьогодні наважив ся.

Панночка задумалась. Усі мовчали і ждали. Нарешті Уляна Іванівна простягла Мисакови свою руку і повернувшись до о. Миколая заговорила:

— Що-ж ви, свату, нічого тепер не кажете?

— Я жду, що скажете ви? — зовсім уже серіозно відповів о. Миколай.

— Максиму Петровичу я відповіла вже, — підводячи в гору свою і Мисакову руку — промовила Уляна Іванівна.

— Розумію! — вклонився о. Миколай і щиро обнявши Мисака поцілував його з ним.

Маруся Павлівна чогось заплакала і кинулась на шию до Уляни Іванівни.

Наступив момент здавалося торжественний, веселий, але наступив він так незвичайно і несподівано, що раптом зник весело-жартовливий настрій і приятелями опанувало якесь серіозно-спокійне почуття. Ніхто не вимовив ні одного жартовливого, або пустотливого слова — усі притихли, задумались.

— Що-ж отсе ми в прихожій? — догледівся о. Миколай — і відчинивши до салі обидві половинки дверей, запросив кланяючись: — Просимо, сердечно просимо!

Всі вступили в салю, однак спершу почували себе ніби гості і не знали що далі діяти; але-ж становище се тяглося не довго. Матушка внесла якоїсь наймилішої своєї наливки, хутко поналивала чарки і задушевно-щирим голосом промовила:

— За здоровля дорогих наших друзів і молодих! Чого в душі своїй бажала я, те й склалося. Пошли вам Боже щастя, здоровля і довгого віку!

Ся проста, звичайна та немудра промова зразу відмінила загальний настрій, — усі заговорили, загомоніли; раптом повернув ся минулий настрій, натовпом виникли у кожного теми для обговорювання і кождий поспішав висловити їх, обговорити, звернути увагу.

Минула година, друга, а жваві балачки не втихали; ніхто не почував утоми, не помічав як минав час за часом. Аж після третьої години згадали про те, що час розходитись.

— Так значить так буде? — навздогінці, за ворітьми вже, гукнув о. Миколай, провівши молодих.

— Так, так! — почула ся відповідь.

Питання та відповідь відносили ся до дня вінчання, а порішили усї гуртом вінчання не відкладати, а діждавшись неділі і — Боже благослови. Сватання склалось у вівторок, значить до неділі зоставало ся чотири дні і можна було вільно приготувитись до весіля; тим паче, що й весіля повинно було відбутись просто, без жадних балів, запросин та иньших зайвих витребеньків, що даремно витрушують тільки останню копійку.

Як поклали, так і зробили. На весіля запрошені були тільки вчитель, дві подруги Уляни Іванівни, та ще дідич з жінкою, у якого Уляна Іванівна учила дітей музиці і вважала його за дуже порядну людину.

Шлюбні церемонії відбували ся по сільському, але скорочено і зменшено, о скільки се було можливо. Бояринами були учитель та один сільський парубок, а світилками подруги Уляни Іванівної. Матушка з батюшкою правили за посажених батьків Максима Петровича, а дідич з своєю жінкою благословляли Уляну Іванівну. Вінчали ся у день, зараз після обідні; до церкви йшли пішки, а з церкви усї поїхали в Затішок до молодого, бо у його була досить простора квартира і взагалі визнали зручнішим відбути гостину в домі Максима Петровича.

Цілий день у суботу матушка була у Мисаковому домі і керувала куховаркою, навіть двома, бо на поміч Улиті матушка післала і свою куховарку.

Коли молоді і гості приїхали у Затішок — там уже все було готове, і дід Омелько зустрів молодих аж у воротах з хлібом і сіллю. Він був такий радий, такий щасливий, що не мав сили вимовити і слова. Старі його руки тремтіли, радісні очи плакали. Він тільки низько кланяв ся своєму хазяїну з молодою хазяйкою, а слова не було. Коли-ж молоді подякували діда і поцілувались з ним, так аж тоді здолав він вимовити два рази одну тільки фразу:

— Господи, пошли вам!... Господи, пошли вам!...

Що діялось у дідовій душі — не знав ніхто, знали тільки і бачили, що він був зворушений, щасливий, і всі уважно дивили ся на його.

У хаті на порозі зустріли молодих матушка і дідич — теж з хлібом і з сіллю, поздоровили молодих і всі гості вступили до господи.

Незабаром приїхав о. Миколай, ще раз поздоровив молодих у їх власному домі і поклавши на столі двадцять п'ять карбованців грошей, промовив:

— Се моя офіра на поширення школи народньої, про яку так дбаєте, та бідкається ви, Уляно Іванівно, — нехай се буде невеличкий початок великому ділові.

Улянині подруги зараз же заявили, що вони теж вкладуть на сю мету по десять карбованців.

— Чим багатий, тим і радий, — промовив учитель, кладучи на стіл і своїх п'ять карбованців.

Дідич вийняв з кишені пачку грошей, поділив її на три частки і промовив:

— Добре знаючи турботи нашої шановної Уляни Іванівни і цілком поділяючи їх, прилучаюєсь до визначеної мети, — і він поклав одну пачку на стіл до грошей. — Добре відомо мені й те, що не одна школа турбує молоду господиню нашу, а так само, а може й більше турбуєть ся вона про безпомічність селян в ліках, юридичних порадах і книжках — ся друга частка нехай прислужить ся Уляні Іванівні в сих справах, а третя моя частка, давно обіцяна вже, призначаєть ся мною на сільсько-господарські потреби.

Уляна Іванівна була дуже схвильована. Вона слухала опустивши в низ свою голову. Лице її то червоніло, то біліло, на голові дріжали квітки, груди дихали швидко, нерівно. Нарешті вона підвела голову, очи її блищали натхненнем, глибокою радістю:

— Мої любі! — хвилюючись почала вона: — серце моє переповнене щастєм! Я убога, я не можу покласти на се діло нічого, але відносини ваші і ваші вчинки свідчать мені, що стежка життя мого і моєї діяльності не хибна. Спасибі вам! До складки вашої я приложу тільки те, що маю, а саме: я приложу до неї свої старання, свою душу, і ваше довіря до мене дбати-му виправдати всіма силами, але-ж підтримуйте мене і на далі! — Підтримуйте

ділом, словом, доброю порадою... Без підпори людина падає духом... Спасибі вам!

Голос Уляни Іванівни під кінець так тремтів, що вона ледви договорила свої слова.

Максим Петрович сидів поруч з молодою своєю жінкою і не вірилось йому, щоби Уляна Іванівна, щоби особа, до якої відносять ся з таким довірем, якій доручають такі складні діла, якій нарешті наперед вірять в усьому, щоби сама Уляна Іванівна була його жінка; але-ж се був факт, який лякав Максима Петровича, не давав ся зрозуміти, зменшав собою усю його скромну істоту і він, щасливий, почував себе разом з тим таким мізерним, таким незначним, яким не почував себе ніколи.

Подали обід. Забрязкали посудом, ножами, вилками, чарками; завязались дружні, живі розмови і все по троха перейшло на лагідний, спокійний та веселий тон. Маруся Павлівна справляла ролю господині і так добре та уміло вела її, такий в усьому вела порядок, що позавидувала-б її найкрасна господиня.

Не далі як через пів години о. Миколай був уже в такому благодушному настрою, що ні в чому не криючись почав розповідати пану дідичу, як у отсій самій хаті Уляна Іванівна вичитувала йому його гріхи, як потім усе вияснилось і вони після того подружили ся. Оповідання о. Миколая було таке майстерне та уміле, що наведений Улянин монольоґ, або вірнійше прокурорська промова її, так вплила на дідича, що він аж у лиці мінив ся слухаючи. Коли-ж о. Миколай почав фантастичне своє оповідання про те, що переживав він у своїй душі, коли Уляна Іванівна взяла у руки скрипку і полили ся чарівні звуки зпід її смичка, пан дідич не витерпів і, наказавши цілі сотні вибачень усяких, попросив Уляну Іванівну програти що небудь на скрипці. Уляна Іванівна не сперечалась і пообіцяла задовольнити гостей по обіді.

Коли обід скінчив ся і гості, поділившись на пари, вели поодинокую розмову, Уляна Іванівна післала вчителя до себе до дому за скрипкою і незабаром уже настроювала її.

Програвши якусь одну чи дві музичні речі і спинившись на деякий час, гості оточили її з усіх боків і прохали її програти кождий по своєму смаку: тому хотіло ся почути що небудь з опери, другому бажало ся чого небудь веселого до танців, а тому просто напросто якоїсь чудової пісні, так що Уляна Іванівна мусіла на швидку скомпонувати програму і вже по ній задовольняла усіх своїх гостей.

Час минав дуже приємно і весело, але-ж дідич з жінкою мусіли перші рушити до дому, бо у їх слабувало одно дитя і вони турбували ся. Всі гості укупі з господарями провозжали дідичів аж до їх коляски і дякували за щедрю офіру на народні потреби. Пані дідичка, на дворі вже, відвела на бік Уляну Іванівну і нишком сказала їй, що вона з свого боку призначила з приводу весіля Уляни Іванівни, прислати їй на розплід качок, гусей, курей і поросну йоркширську свиню. Уляна Іванівна подякувала паню і коляска їх незабаром відїхала від Мисакового ганку.

Випровадивши багатого дідича, решта гостей почула себе ще вільнійшою і веселились усі аж до білого сьвіту.

Така то подія трапилає у Мисаковому життю і рехитала усі його попередні пляни.

Коли Уляна Іванівна зовсім уже перевезлась у Затишок і у Мисака почало ся нове життя в господі, то вже йому й на думку не спадало, щоб згодитись випровадити молоду свою жінку до університету. Тепер він міркував тільки собі та роздумував, як би так зробити з тими двома тисячами карбованцями, щоби усе вийшло гаразд? З початку була у його така думка, щоби приятель повернув гроші назад, або самому зїздити за ними, але-ж і той спосіб і другий вів до того, що треба було-б розказати Улянї Іванівні історію сих грошей. Признатись йому про все було не трудно, але-ж виявляти, що тепер він зрікаєть ся попередньої своєї мети, було дуже ніяково. Зрікатись попередньої думки — значило зрікатись від корисної праці для народу, зрадити тому народови, і сьвідком такої зради виставити супроти себе Уляну Іванівну! Мисак зробити сього не міг, але-ж не міг примиритись і з тим, щоб вона кинула його і поїхала за кордон. Така зустріч двох су-

протилежних фактів примусила Мисака нічого не робити з тими грішми і навіть не признаватись про їх, поки що, Уляні Іванівні. Так він і зробив. Була навіть розмова про гроші, коли Уляна Іванівна везла до банку зібраних більше як півтори тисячі на народні потреби, але Мисак скривив душею і сказав тоді, що має власних грошей у банку тільки 600 карбованців, що справді зоставались на схованці.

X.

Через два місяці після вінчання, а саме з початку січня, прибіг до Уляни Іванівни селянин і плачучи прохав її допомогти хорій жінці.

— Що-ж у неї? — запитала Уляна Іванівна.

— Родини, Уляно Іванівно, але баба не знає що діяти: ручка випала, каже вона.

Мисачиху мов огнем обдало і вона мовчки пішла до кабінету свого чоловіка.

— Прийдете, Уляно Іванівно? — навздогінці допитував ся селянин.

— Зараз; пожди.

Вертаючись з кабінету Мисачиха на ходу закутувалася великим платком і говорила до селянина:

— Зараз же, не гаючись, біжи до батюшки, скажи, нехай звелить запрягти пару коней і пришле їх з наймитом до нас. Скажи, що Максим Петрович по дуже пильному ділу мусить, не гаючись ні однієї хвилини, їхати в місто. Гляди-ж мені, скажи так, як я велю! Ну, йди собі, та хутко, не гай ся, а я зараз буду біля слабої.

Селянин побіг; Уляна Іванівна ще раз зайшла до свого чоловіка в кабінет.

— Гляди-ж, мій голубе, — говорила вона ласкаво, але таким тоном, якого не можна не послухати або не згожуватись, — не гай ні однієї хвилини, не школуй коней і вези лікаря прямо до Нестеренка; наймит знає, де він живе. Одягни ся як мога тепліше, щоб не застудив ся, оглянеш і свого візника, в чому він буде, бо на дворі бачиш, що робить ся.

Уляна Іванівна вийшла в прихожу, озула глибокі калоші і пішла на село до слабої.

Продзвонило дев'ять годин вечера, коли до Мисакового дому підїхали попові сані, запряжені парою добрих коней.

— Уже я, пане, приїхав! — гукнув попів наймит, увійшовши до прихожої.

— Зараз, Гнате, зараз! — гукнув з почивальні Мисак, натягаючи на себе кожуха і запитав: — А як ти думаєш, хутко злітаємо ми туди та назад?

— А куди-ж ми, пане, поїдемо?

— У місто.

— Хутко, пане! Коні застоялись, рвуться так, що і вдержати не можна! Погано тільки, що така завирюха та вітер. Таке бурхає, що й сьвіту божого не видно, аж очі заліплює!

Мисак вийшов до прихожої. На йому був широкий та довгий кожух з величезним ковніром, глибока чорна шапка, рукавиці і панучі на ногах.

— А ти добре одягнув ся? — запитав Мисак наймита і уважно оглянув його з ніг до голови.

— Нічого, добре, — відповів той.

Справді Гнат одягнений був не згірше пана і турбуватись було нічого.

— Ну, поїдемо. Будеш пускати коней не стримуючи, аби швидче, діло дуже шильне!

Вийшли, умостились у сані і поїхали. На дворі справді діяло ся таке, що й сьвіту божого не видно було. Дужий, рвачкий вітер підіймав цілі хмари снігу, крутив його мов божевільний, свистів, гудів, завивав жалібно і не давав спростоги дивитись очима.

— Гляди-ж, Гнате, щоб ми не збили ся з дороги, бо під таку погоду не трудно, — гукнув Мисак до свого візника.

— Не зібемо ся! Коні так уже знають дорогу до міста, що мабуть і з завязаними очима довезуть... Ги, хлопці, ги! — гикнув на коней Гнат і пара добрих коней рванула ще дужче, розкидаючи копитами сніг на всі боки.

Село перебігли в один мент і не чули ся. Нарешті минули млини і виїхали на чисте поле. Дороги було не видно, але сніг був не глибокий і Гнат пускав коней на-вманя, повернувшись на бік, щоб не так било у лице.

Пройшов деякий час.

— А що, не видно міста? — запитав Мисак.

— І-і, пане! Голов кінських не видно, а не тільки міста; хіба-ж за такою хуґою можна хоч що небудь розгледіти?

А коні все бігли тай бігли.

— Гнате!

— А що?

— Ми їхали усе супроти вітру, а тепер за вітром ідемо, — що воно значить? Гляди, щоб не збились ми часом з дороги.

— Боже спаси! Се вам так здасть ся. Вітер крутить з усіх боків, так що й спостерегти не можна, з якого він боку дме.

А сані все бігли тай бігли. Нарешті коні притомили ся і пішли кроком.

— Гнате, гони коней, гони! Відпочинуть, коли назад вернемось, — гукнув Мисак.

Гнат підобрав віжки, гикнув, махнув пуґою і коні побігли знову.

Минуло ще декілька часу.

— Щось, Гнате, ми довго ідемо. Невже-ж таки не видно й досі міста?

— Та про се вже й я почав думати. І на мою думку час би вже бути в місті.

— Гляди, щоб ми не збились часом!

Гнат не відповів на сей раз нічого, а підвів ся тільки в санях і почав пильно приглядатись.

— Мабуть збились, — заговорив він згодом.

Мисак стрівожив ся.

— Що ти говориш? Невже таки справді збили ся?

— Здасть ся, що збили ся... Але-ж як би воно так вийшло?

— Не дай Боже, а припини коней.

Гнат натяг віжки і коні стали. Мисак виліз із саней і почав розглядати дорогу. Дороги не було ніякої, та і взагалі нічого не можна було розібрати. Хуга ревла на полі без відміни; сердитий вітер рвав поли Мисакового кожуха, продував і за високий ковнір і в рукави. Сані зовсім заметені були снігом, чорніло тільки те місце, де сидів Максим Петрович. Підійшов Мисак до коней і оглянув їх. Коні були мокрі, потомлені і важко дихали.

— Ми, Гнате, збились, се певне.

Гнат мовчав.

— Куди-ж ми тепер поїдемо?

— Кажали ви, що супроти вітру треба-б було їхати...

Я поверну супроти вітру.

— Повертай, та тільки не гони вже коней, поки віддишуть трохи.

Гнат повернув коней супроти вітру і пустив їх кроком.

Після прудкої їзди, здавало ся тепер, що сані ледви-ледви повзли, а вітер гудів, свистав і хмарами носив по полю сніг. Мисак пошив ся рукою до желета, найшов годинник і з трудом розгледів стрілки. Годинник показував дві години; Мисакови не вірилось.

— Гнате, чи сїрники у тебе є?

— Є, пане.

— Припини коні та посвїти мені, щоб подивитись, котра година.

Гнат припинив коней. найшов сїрники, закутався полами і почав євїтити. Сїрники гасли один за другим, але-ж Мисак встиг все таки розгледіти стрілки виразно.

— Чверть після другої... Ми збились, тепер жадного про се сумніву не може бути. Ех, який же ти, Гнате, недбалый! Завірив мене, що самі коні дорогу знайдуть, а не тільки з тобою вкупі, а вийшло... На селі помирає жінка; Уляна Іванівна числить кожду хвилину та сподїває ся, що ми ось-ось привеземо лікаря, а ти взяв тай збив ся.

Гнат зітхнув, але не відповів нічого.

— Що-ж ми будемо робити, куди їдемо?

— Як скажете, пане, так і буде.

Мисакови було дуже досадно, зло навіть закипіло у його в серці. Де-ж пак, коли заїхали вже так, що розібрати нічого не можна, тоді маєш собі відповідь — роби, пане, як хочеш! Одначе-ж Мисак повстримав ся, він не лаяв і не докоряв Гната, а розмірковував тепер, що робити. Про те, що коні дуже добре знали дорогу і до міста і до села, Мисак нераз чув від самого о. Миколая, який наводив навіть не один приклад, а тимчасом сталось те, що вони заблудили. Мисак поміркував, роздумав і рішив покластись на самих коней, на їх інстинкт, а через те промовив до Гната:

— Попусти віжки зовсім вільно, тай нехай самі коні везуть нас, куди самі схочуть, бо вже однаково дороги ми з тобою не знайдемо.

Гнат замотав віжки на передку саней і поховав руки в рукави. Пробувши більше як пять годин на такій стужі, йому було холодно.

— Ти змерз? — запитав Мисак.

— Трохи змерз.

— Встань та пройди ся за саньми — загриєш ся.

Гнат виліз з саней і пішов по снігу.

Коні йшли собі проквільною ходою, іноді фиркали, а завирюха усе ревла тай ревла.

Проїхавши з пів години, Мисак озирнув ся назад і трохи збентежив ся: Гната було не видно.

— Тпру! — припинив Мисак коней і повернувшись у санях, ждав Гната. Проїшло декілька хвилин, а Гната не було. Мисак виліз з саней і почав гукати, але голос його крутив ся укупі з вітром і тут же зникав на місці. Мисак бачив, що гуканина була зовсім марна. Він рішив повернути коні назад і їхати шукати Гната. Підійшовши до коней, щоб узяти їх за уздечку, він уважно приглянув ся до їх. Коні були дуже потомлені, мокрі і дріжали від холоду. Мисак погладив коней по голові, подумав трохи, нарешті зняв з саней килим, що була прикрита ним солома, і закутав ним одного коня, турботливо позапихавши кінці килима межі наритники. Далі витрусив ковдро, що обгортав ним ноги і прикрив ним другого коня і хотів

уже повертати коней назад, але повстримав ся: за саньми забовваніло щось чорне. То був Гнат.

— Де се ти пропадав? — строго запитав Мисак.

— У яму впав і поки виліз, так аж мокрим зробив ся.

— У яку яму? Ти-ж за саньми йшов?

— За саньми, звісно, та відвертаючись від вітру, збочив трохи і шурхнув у провалле.

— Які-ж тут можуть бути провалля? — випитував Мисак.

— Хто його знає! Такі ями є тільки на цегольнику, що недалеко від нашого села, та тільки не повинно бути, щоб ми туди заїхали, бо се зовсім не з того боку, де повітове місто.

Випитуючи Гната докладно та з подробицями, де саме була цегольня, з якого боку від села і на якій далечині, Мисакови теж не вірилось, щоб могли вони потрапити в ту сторону, в ту місцевість, а тимчасом мав ся все-ж таки певний доказ, що тут були ями, провалля, і Мисак порішив не рушати далі з сього місця, а ждати сьвіту.

— От що, Гнате, поправ гарненько покривала на конях, поверни їх за вітром, сідай у сані, тай будемо ждати, поки розвидність ся, бо дороги ми не знайдемо, а в яму, видимо, векочити можемо і погубимо десь і себе й коней.

Гнат не перечив. Він позакутував коней, як тільки можна було найкраще, повернув їх за вітром і сів у сані. Хуга бушувала, як і ранійше; вітер свистав, голосив і на тихав на Мисака журливі, нерозважливі думи. Пригадувались йому деякі факти з власного життя, малювала ся в думках картина того, як знайшла його колісь Маруся Степова. — може як раз під таку саму завирюху, як отсе зараз і, думало ся Мисакови, що може вже судило ся йому загинути в снігу і сьогодні як раз настав той час... Далі виринула перед ним важка сцена у сільській хаті, — чув ся йому плач, лемент, крики слабої жінки, бачив він там і Уляну Іванівну; вона нервово, але спокійно в таких случаях раз-по-раз позирає на свій годинник, прислухається ся до сьбіву сердитого вітру і жде... жде лікаря, запомоги, поратунку. Тривога обхонила усю Мисакову душу; йому і досадно і соромно було, що він, іменно він не міг

виповнити такого важного, такого серйозного поручення... Якби поїхала сама Уляна Іванівна, гадав він, то певна річ і з дороги не збилає би і лікаря привезла-б у свій час і спасла-б оту нещасну страдницю Нестеренчиху, а він не з'умів, не здатен зробити і сього...

— Ой, Гнате, Гнато, погано ми з тобою зробили! Ми погубили хору жінку, а від нас залежало спасти її.

Гнат мовчав.

— Ти чуєш мене, Гнате?

— Чую, пане.

Перед Мисаком знову з'явилась жива постать Уляни Іванівни, він ніби чув її ласкавий, але серйозний, твердий голос: „Гляди-ж, мій голубе, не гай ні однієї хвилини, не шкодуй коней і вези лікаря прямо до Нестеренка.“ О, якби знала вона, що нічого з сього не вийде!... У Мисака боліло серце, соромом горіло його лице, він обвинувачув в отсій пригоді тільки себе; тільки він, здавало ся йому, міг так безпечно покластись на дурного Гната, на його запевнення. Чим більше міркував Мисак про свою подорож, звязану з важким випадком нагальної потреби лікаря на селі, тим більше запевняв ся і очевидячки бачив, що значить не мати під рукою лікаря... Якби то сама вона була лікарем, нічого-б сього не трапилось.

— Чусте, пане, як коні трусять ся, аж сані тремлять, — промовив Гнат.

— Візьми за віжки, нехай вони пройдуть трохи та загриють ся. Гляди тільки, не направ у яму.

Гнат взяв ся за віжки і ньокнув. Коні смикнули разів три і аж тоді тільки рушили сані, їх так уже замело снігом, що ледви можна було зірвати з місця. Коні пішли. Снігу за ніч понакидало так уже багато, що коні бродили по самі коліна і ледви везли. Проїхавши хвилини з десяток, Мисак звелів припинити коней і знову хотів подивитись на годинник. На сей раз Гнат попсував більшу половину усіх своїх сірників, але нічого не виходило, вони були сирі і тільки розмазувались та куріли. Сяк-так умудрив ся Мисак доглянутись, що було уже пів до п'ятої години ранку.

— Скоро почне свитати, — завважив Мисак і почав закутуватись, бо не вважаючи на добрий кожух, шапку та паучі, він почував, що все мерзне більше тай більше. З початку мерзли плечі, коліна, а тепер чув ся холод в усьому тілі.

— Тобі, Гнате, холодно? — запитав Мисак.

— Холодно, пане!

— Холодно й мені.

— Може-б і нам потупати по снігу трохи?

— А сірники у тебе всі вийшли?

— Ні, є, та тільки вони дуже сирі.

— Достань, та спробуємо розкласти огонь.

Гнат достав сірники, повставали з саней, розгребли ногами сніг, постягали з саней солому і почали вдвох потирати сірники. Понеували чимало, та сірники не займались. Мисак взяв з пачкою усі сірники, що zostавались ще і почав їх терти всі разом. Сірники загорілись, а незабаром зачервоніло і багаттє. Солому палили не вею, а підкладали по віхтику і гріли ся. Соломи на санях було так багато, що Мисак і Гнат обидва нагрілись дуже добре, хоча соломи спалили не більше, як половину. Тепер вони підкладали по маленькому віхтику, аби тільки не переводивсь огонь.

— Пройди, Гнате, та подиви ся, чи покривала з коней не позносило? — заговорив Мисак.

Гнат пішов до коней.

— Де вам не позносило, — у буланого одним тільки ріжком держить ся, — розказував Гнат, поправляючи покривала.

Коні стояли, трусились і позирали инколи скося на огонь.

— Померзли, мої голубчики, — примовляв Гнат ласкавим голосом, накриваючи коней, а Мисак підкладав солому і піддував іноді.

Яким би ділом людина не заняла ся, а за роботою час минає хутчій, ніж без жадного діла, — так і з нашими подорожніми: вони незабаром запримітили, що почало видніти. Разом з свитанням почала уцухати й завирюха; потихшав вітер і можна вже було бачити округ

себе значно далі, ніж було попереду. Сьвіт, здавало ся, наступав досить хутко і наші подорожні рушили з місця. Проїхавши за вітром з пів години, Гнат угадав місцевість і звернув ся до Мисака:

— Так і є, ми заїхали, пане, в цегольник. І якже воно так вийшло? Се зовсім з другого боку села. Тепер уже я дорогу знайду! — і Гнат жвавійше погнав нато-млених коней.

— А се далеко від села? — запитав Мисак.

— Де вам далеко? І двох верстов не буде!

І справді незабаром супроти їх виринули хати, коло-дязі, а через декілька хвилин вони були вже на вулиці, але вїздили в село зовсім з другого боку.

— Казав я тобі — держи супроти вітру, — завва-жив Мисак, — а ти запевнив мене, сам відвертав ся від вітру, от коні і повернули за хвищею.

Як не сумно було у Мисака на душі, а тимчасом ща-сливий поворот у село не міг не радувати його. Він після того, як погрів ся супроти огню, дріжав усім тілом гірше, ніж до гріття, але-ж не вважаючи і на се почував себе в селі значно краще, ніж у полі, і думав тепер, як зро-бити йому, щоб вийшло краще, а не гірше: чи їхати до Нестеренка і повідомити, в чім діло, чи послати туди тільки Гната, а самому їхати прямо до дому у Затишок? Розмір-кувавши про се, він гукнув:

— Поганяй до Нестеренка! Знаєш, де він живе?

— Знаю!

Гнат погнав коней по ріжних вулицях і нарешті спи-нив ся біля воріт. Першою вибігла з хати Уляна Іванівна, а за нею матушка і дві баби.

— Господи! І що з вами трапилось? — дивлячись на Мисака трівожно запитала Уляна Іванівна.

— Хвища збила нас з дороги. Цілу ніч перебули у полі! — глухо і невиразно відповів Мисак.

— Слава Богу! Хоч вас спасла Цариця небесна, — промовила матушка, — а Нестеренчиха бідна, царство їй небесне, з пів години уже, як віддала Богови душу... І вона і дитинка — обоє загинули!

Матушка почала плакати, а Уляна Іванівна тимчасом хутко збігала в хату, одягла ся, сіла в сані і звеліла Іванови їхати у Зашиток.

— Де-ж се солома ваша? — сїдаючи в сані запитала Уляна Іванівна.

— Попалили, гріли ся, — буркнув Мисак. Він і перемерз дуже і соромно було йому, що не привіз лікаря, і жаль колов у серце, що загинула молода, здорова ще людина.

Уляна Іванівна не говорила ні слова. Вона бачила, що і чоловік її і Гнат страшенно перемерзли і їм було не до розмови. Підїхавши до свого дому вона хутко вискочила з саней, гукнула на діда Омелька, звеліла йому випрягти коні і все зробити, що слід, а чоловіка і Гната повела у господу.

Пан і візник на-сиду повставали з саней і мов не своїми ногами ледви увійшли до прихожої. Уляна Іванівна гукнула на Улиту, в купі з нею роздягла перемерзлих і зараз же почала їх відгрівати. Перш над усе дала обом міцної горілки, уважно оглянула того й другого, звеліла принести снігу, натерла ним руки і ноги перемерзлим і нарешті поклала обох в ліжка, закутавши того й другого найтеплїйше. Через пів години і пан і візник поснули міцним сном. Уляна Іванівна наглядала за обома, але видимо сон Максима Петровича турбував її, — вона дуже часто підходила до свого чоловіка, прислухаючись, як він дихав, брала його руку і стежила за живчиком. Тому й другому клала під паху тепломір і нарешті післала діда за вчителем.

Незабаром прийшов учитель. Уляна Іванівна попрохала його зїздити у місто за лікарем; той не відмовляв ся і зараз же поїхав.

Коли привезли лікаря, Гната у Затишку уже не було; він виспав ся добре, смашно пообїдав, одяг ся, застріг коней і дужим та здоровим поїхав до попа. Мисака лікар застав у ліжку, він уже давно не спав і розповідав жінці деякі подробиці, а тимчасом температура його була значно підвишена і сам він виразно почував себе хворим.

Лікар приїхавши грів ся спершу і розпитував Уляну Іванівну про хорість її чоловіка. Та пояснила і лікар небавом оглянув хорого. Оглядав він його довго, уважно, але-ж вийшовши від слабого, пояснив Улянї Іванівні, що зараз певного сказати не може нічого, що хіба тільки днів через два-три можна буде вгадати, чи у слабого звичайна лихорадка, чи може щось иньше.

— А чи дозволите-ж ви покладатись на вашу ласку, що через день-два навідасте хорого? — запитала Уляна Іванівна.

— Конче, панї, конче! Я людина майже цілком вільна, бо ще позавчора тільки оселив ся в повіті.

— А де-ж і як знайшов вас наш учитель?

— У повітового вашого лікаря; то мій приятель і товариш по університету і я, поки що, оселив ся у його.

— Так ви-б може і не їхали в місто, а пожили у нас з тиждень? На селї стілько діла задля вас знайдеть ся, що й передічити не можна!

— З великою охотою! Тим паче, що й мета моя оселитись на селї, задля сього я кинув навіть велике місто.

— Де-ж ви жили до сього часу?

— У Москві.

— Але-ж ви добре говорите по українськи.

— Не дивно, бо я однієї з вами губернії, одного повіту навіть, а у Москві прожив через те, що мав думку усовершенствовати свої знання... От бачите і не знаю, як сказати по українськи — усовершенствовати.

— Вивчитесь, се не так важно, а мене дуже цікавлять ваші слова, чи мета, про яку ви сказали менї, і я дозволю собі запитати вас з більшими подробицями. Кажете ви, що думка ваша оселитись в селї, то-б то стати народови в пригодї, але-ж як виникла у вас така думка? Чи через те, що в великих містах багато лікарів і вам жити ні з чого, чи мотиви ваші иньші? Ви простїть мене, що ставляю такі запитання без жадної обережности, — я звикла говорити про все просто, так як воно є, не прикриваючи ніякими чемними формами, особливо в таких серйозних справах.

— Мені дуже приємно відповідати на такі ваші отверті запитання, тим більше, що й сподівався на таку розмову з вами, бо приятель мій ознайомив мене трохи і з вами і з вашою діяльністю.

Уляна Іванівна почервоніла трохи і промовила:

— Дивно, що мною цікавлять ся; а проте у приятеля вашого є підстава, бо я не раз уже турбувала його.

— От бачите. Та вже коли на те пішло, то скажу вам більше, — приятель мій так багато писав мені про вас у Москву, що може і се саме немало спричинило ся тому, щоб швидко скласти рішущу кинути нарешті Москву і їхати на село.

— А ви вже давно скінчили університет?

— Пять років назад.

— На чому-ж ви спеціалізували ся?

— Спершу цілком віддавав ся був внутрішнім хворобам, а коли виникла думка їхати на село, то мусів з усіма хворобами знайомитись. На селі треба знати все, — так здасть ся?

— Зовсім справедливо. Дозвольте-ж мені поставити вам ще таке запитання: ви учили ся добре, чи так, як звичайно учить ся більшість наших студентів?

Лікар почервонів, але відповів:

— Як вам сказати?... З курса на курс переходив що року, маю золоту медалю і три роки працював за границею на кошт уряду.

— Так ви може затримані при університеті?

— Так, пані. Мав приватну доцентуру по жіночим хворобам.

— А тепер же як?

— Порішив кинути і оселитись на селі.

— Ой, добродію, швидко-ж ви кинете село і оселитесь знову у великому місті! Тут не буде вам засобів до життя, то-б то — заробітків, по просту кажучи.

— Се мене, пані, турбує менше над усе. Я маю власний масток і він мені стане в пригоді.

— Де-ж саме ваш масток?

— Не дуже далеко від вас.

— Якже прозвище ваше?

— Я називав вам, пані, коли приїхав.

— Простіть, не вслухалась тоді.

— Дмитро Горбацький.

— Горбацький! А, так се ви Дмитро Горбацький!
Дуже рада, дуже рада познайомитись з вами, і всі свої запитання беру назад. Я теж багато чула про вас.

Горбацький ввічливо вклонив ся.

— Тепер поставлю вам тільки цілком звичайні запитання: чого оселились ви у повіті, коли до села вашого і десять верстов немає?

— На звичайне запитання ваше і відповідь моя буде звичайна: через те, що у мене добудовується мій будинок на селі і мені ніде жити.

— Чула я, що ви і больницю будете?

— Невеличку, правда.

— А село ваше велике?

— Трохи менше, ніж ваше, а проте до півтори тисячі душ буде.

Хорій покликав Уляну Іванівну і вона вийшла з кабінету. Згодом вона розпорядила ся приготувати для лікаря комнату і Горбацький оселив ся на деякий час у Затишку.

XI.

Минув тиждень і другий, а Горбацький із Затишка не виїздив. Два рази тільки возили його у місто — раз за деякими хатніми речами, а вдруге за хірургічними інструментами. Крім хорого Мисака на селі справді так багато було задля лікаря діла, що годі було й думати виїздити у визначений з початку термін. Крім того і для самого Горбацького була цікава школа, бо Уляна Іванівна так добре знала і людей і їх життя і погляди і звичаї, що Горбацькому багато-б треба попрацювати самому, щоб довідатись про все те, що знав уже він, дякуючи Улянї Іванівні. Мисачиха з свого боку була дуже рада такому користному гостю і одно тільки засмучувало її, що Максим Петрович

не тільки не видужував, а навпаки — хвороба його робила ся складною, бо одна болізь викликала другу і не давала йому спромоги піднятись з ліжка. З початку була у його надзвичайно люта лихорадка, а далі перейшло у поворотний тиф і він тепер лежав, засуджений лікарем на довгенький час. Після першого тифозного приступу Максим Петрович порішив написати на всякий случай заповіт і зробив се, як подобало, бо тифа переносив він досить важко і бояв ся, щоб за другим або третім поворотом болізни не вмерти часом. Масток свій відписав він, звичайно, своїй дружині, а про дві тисячі карбованців не згадав нічого, бо у його підчас хвороби, склала ся про сі гроші иньша думка і він хотів її виконати, як йому бажало ся.

За сих два тижні Уляна Іванівна змарніла трохи, бо майже цілі ночі висиджувала біля слабого чоловіка, а в день водила лікаря до слабих селян; прислухалась та приглядалась до того, що говорив або робив лікар і взагалі сприяла і лікарю і селянам, бо як не як, а селяне відносились з повагою і повною вірою до лікаря тільки тоді, коли була і Уляна Іванівна; а коли не було її, то або лікар, не знаючи добре народнього життя, давав невідповідні поради, або самі хорі крили ся в дечому, або й зовсім запевняли Горбацького, що вони дужі, не вважаючи на те, що лікаря посилала до їх сама Уляна Іванівна.

З дня на день Мисачиха між иньшим запевняла ся усе більше тай більше, що Горбацький не тільки добрий лікар і порядна людина, але й справді щиро присвятив і свої знання і бажання на користь темному народови. Його відносини до слабих, медичні поради, розмови з людьми — усе говорило, що про людей він дбав і думав не тільки теоретично, сухо і холодно, а скрізь і в усьому вносив частину своєї душі, частину найкращих своїх бажань. Правда, нераз жахав ся він, спіткавши ся віч на віч з народною темнотою, анти-санітарними обставинами і убожеством, але жахав ся не того і не на те, щоб швидче утекти від того лиха, не бачити його, а того, що лихови сьому не можна було допомогти тими дрібними заходами і средствами, які мали в своїх руках він, Уляна Іванівна,

о. Миколай і всі ті, що дбали в селі про народні потреби. Дбаннє се було такою незначною краплиною у великому морю темноти та нужди, що тільки острах брав, замість надії, що море се проясніє, поєвітліїшає, що обставини життя народнього поліпшають. Матеріяльне убожество в ріжних формах, з безкраїми степенями і відтінками, повіря всякі, непроглядна темнота, пригноблена неевність в надію на краще, покірливість нерозважливій долі — все отее вкупі жахало Горбацького своєю велетенською прірвою і десятки разів примушувало його глибоко задумуватись не тільки про се одно село, а про весь суспільний лад життя. Голова його працювала так, як ще ніколи, і ніщо доси не будило в ній стілько глибоких, стілько неосяжних дум. Думками своїми поділяв ся він з Уляною Іванівною і з дня на день все більше запевняв ся і дивувався такій людині, якою була Уляна Іванівна, з своїм євітлим і далеко не малим розумом. Найтрудніші, найскладніші питання вона уміла завєди обхопити своїм розумом, понаходити до їх можливі стежки запомогти і своєю силою волі, енергією, щирістю і розумом розбивала безнадійні думки, будила в душі віру, надію, зміцняла духа, ємієливо вступала в боротьбу з страшною прірвою і вела за собою того, з ким бесїдувала.

— Ви надзвичайна людина! — сказав якось Горбацький Улянї Іванівні. — Думав я спершу, що вінець слави вашої позолочували зайвим золотом, що діяльність вашу оцінювали више, а тепер бачу і запевняю ся, що вінець ваш не вміють дозолотити, а діяльності вашої збагнути, — кажу вам, не прибільшуючи, не призолочуючи, а так, як думаю, як переконуюсь.

— Позолотили, добродію, позолотили! Собі я ціну знаю і не криюсь з нею, але діяльність моя далеко не така, як вам ввижаєть ся. Селу своїому віддала ся я цілком, то правда, але-ж надзвичайного немає тут нічого, нічогієнько! Кождому вільно і легко зробити се. Треба тільки бажати запомогати народови і переконатись в тому, що кожда інтелїгентна людина дуже користна на селі. Я, наприклад, цілком запевнилась в єьому; бажала і бажаю бути користною народови і роблю се, о скілько дозволяють

мені мої сили, спромога і розумінне, — яка-ж тут надзвичайність?

— По вашому може і так, але-ж по моєму, зустрівшись з бездонною прірвою, діяльність ваша надзвичайна. При всьому моєму щирому бажанню працювати для народу, у мене іноді самі по собі опускають ся руки, падає енергія, зникає всяка віра в свою діяльність, бо я бачу, що знати самі тільки ліки, сього на селі менше, ніж мало, знати-ж усе неможливо, а бути індиферентним, заплющувати очи на все те, що оточає тебе навкруги, — немає сили, — мимоволі почуваш себе безсильним і руки падають, опускають ся.

— Дуже вже багато хочете ви! А я вам скажу — не вмiсте ви зробити дверей у хату і не робіть, але до тих же дверей стане у вас умiлости вистругати гарний кілочок, — зробіть його, але зробіть до ладу, щоб не було в йому ні сучків, ні горбків, ні рiвчакiв, щоб не випадав він з дверей, а сидів крiпко та мiцно, — от і зробили ви частку того, чого не здолали зробити цiлком, і разом з тим робота ваша зовсiм не зайва, а навпаки — користна, та ще крiм того робота ваша прилучила ся до будови усiєї хати. Я так думаю і так роблю.

— Ваша правда, і на кілочки такі, зроблені вами, я натикаюсь у селі на кожному кроці і в рiзних сферах, от через те і дивуюсь я вам і називаю надзвичайною людиною, бо не кождий так думає, а головнiйше, не кождий так робить і не кождий здолає робити так. За якi небудь два, чи два з половиною тижнi, я, наприклад, успiв уже наткнутись на такі наслiдки діяльности вашої: питаю в одній хаті — хто малював вам такі гарні образи? — Уляна Иванiвна розшукала якогось маляра, кажуть мені, і він цiлий рiк жив у нас на селі та малював богiв. — Де се ви купували такі картини? питаю в другій хаті: — Та се нам Уляна Иванiвна, спасибі їй, понавозила з Киiва, щоб ми бо-зна чого не купували. — Добре зробили ви, кажу я в одній хаті, що поробили собі такі великі та свiтлі вікна, а мені знов: — Се Уляна Иванiвна нараяла нам, коли розпочали ми будiвлю; і не хотіли ми спершу, щоб не смiялись люде, що у нас панські вікна,

а нарешті зробили таки і тепер самі раді, бо бачимо, що дуже добре і видно і здоровійше в хаті. — Бачу у о. Миколая пару коров доброго плоду, питаю: де се вдало ся вам купити? А він теж: се ми з Уляною Іванівною купили задля всього села на розплід. Питаю про книжки, де беруть їх селяне для читання — у Уляни Іванівни; забалакав про дощове літо; що всеюди пошкодило жнивам, а мені відповідають: то правда, але у нас, слава Богу, жнива відбулись добре — Уляна Іванівна наняла нам жатку і ми всі до дощів упорались. Питаю сьогодні людей: куди се і на яку будівлю везете ви дерево — та се, кажуть мені, будемо поширяти школу. Давно-б уже треба було взяти ся за неї, та неспромога була, а се Уляна Іванівна, спасибі їй, визволила нас з біди — сама назбирала на се коштів. А коли додасте до сього — скільки наслухав ся я про ліки від людей, та ще те, що ви самі говорили мені про купівлю землі, огород для школи, пасіку, садівництво, купівлю насіння на посів, молотілку придбати хочете, а потім вами-ж таки давно вже добре поставлена і обставлена громадська крамниця на все село; театральні вистави ваші для селян, виписування адвоката на село і певне багато ще дечого, про що і чути не довело ся мені — се все, Уляно, Іванівно, зовсім не такі прості речі, якими ви їх називаєте, і діяльність таку вивляяти може людина тільки надзвичайна. Не трудно все отсе перелічити тільки, а коли подумати, що над кожним найменшим ділом треба було поміркувати, приложити старання і умілість здійснити його, тоді другого наймення і придумати для вас не можна.

— А вам подобаєть ся таке наймення? — усміхаючись запитала Уляна Іванівна.

— Чому ні? Та тільки не всім воно призначене, не всі можуть заслужити його.

— Отже я цілком певна, що така надзвичайність усім до лиця, коли тільки вони бажають того. Візьмемо хоча-б і вас: ви будете тепер больницю для селян, заводите аптеку, призначаєте себе до сільського життя, — чи вже-ж ви тільки сим і обмежуєтесь? Правда, ні? — Оттак і кожний. І побачите, що самі ви зробите не тільки все те, що

ви налічили зараз, а певне в пятеро, в десятеро більше! Не зрадьте тільки своїм думкам та щирим бажанням запомагати народови. Коли подумаете ви над всім тим, що ставите мені в заслугу, то побачите, що все те зовсім не трудні і не складні речі, і зробите все таки більше, хоч і як се трудно. Слід тільки розпочате діло доводити до кінця, а не до половини, слід тільки робити, а не думати; а село тим і відріжняєть ся від великого міста, що там треба думати тай думати, а на селі робити тай робити.

Щоденні розмови про сільське народне життя підбодрювали Горбацького все більше тай більше. Думки його менше вже залазили в глибоку безодню і значно швидче розшукували стежки запомоги в тому або иньшому з'явищу; програма діяльності на селі усе яснійшала і потроху вкладала ся в рамки можливости. Відміни в собі спостеріг сам Горбацький, але все отсе приписував вихованню Уляни Іванівни і з такою повагою та пошаною відносив ся до неї, що здавало ся йому, нікого ще так щиро, так глибоко не поважав він на своїому віку. Уляна Іванівна користувалась такими відносинами до неї і досить тактовно та уміло укріпляла Горбацького в його думках, шкодувала тільки, що не могла вдіяти на се більшого часу, бо чоловік її не видужував, робив ся що далі вередливим, нервово роздратованим і тільки вона одна уміла заспокоїти та прислужитись йому так, як він того бажав, а через те дні і ночі мусіла вона не покидати слабого, а відривала тільки деяку годину на бесіди з Горбацьким, або проводила його на село.

Щире одушевлення лікаря не проходило без впливу і на саму Уляну Іванівну. Стежачи за Горбацьким та розмовляючи з ним, вона бачила, що діяльність молодого, розумного та енергічного лікаря була непомірно користнійша, ніж всіх тих співробітників, що оточали її до сього часу. То все були слухняні виконавці-співробітники — тай годі, а Горбацький був дійсне співробітник. Ширша його освіта і більший розум, ніж у співробітників-виконавців, будили в Улянї Іванівні не тільки звичайну енергію до реального діла на селі, а й розворушували в ній діяльність ширшу, а саме — діяльність розумову. В бесі-

дах з осьвіченим і начитаним Горбацьким вона багато дечому учила ся тому, що розуміла ранійше тільки елементарно, вузько, темно і неясно, а в розмовах з ним питання такі ставились повно, осьвічувались і розглядались з усіх боків. Горбацький досить докладно і ясно намалював їй не одну картину економічного життя європейських держав, провадив у своїх лекціях порівняння економічного устрою, порівняння осьвіти, культури націй і багато дечого такого, про що Уляна Іванівна не чула ні в гімназії, ні від своїх співробітників-виконавців. Декілька тижнів такої розмови з лікарем поширили її погляди, зацікавили такими книжками, про існування яких вона і не чула навіть, — а все вкуші мимоволі пробудило в ній до Горбацького не тільки пошану та повагу, а ще й симпатію з якимись особливими відтінками, яких не було у неї до решти своїх знайомих. В сфері близьких до себе людей вона доси завіди почувала себе більше розвиненою і всіх прихилила своїй волі, в особі-ж Горбацького — навпаки — зустріла людину, в якій визнавала поважність в усіх серйозних питаннях, і хоч не признавала ся про се нікому, але сама перед собою почувала се ясно і склоняла перед ним свою, незвичку до покірливости, волю. А раз трапив ся ще й такий випадок, що Уляна Іванівна думала про Горбацького цілий вечір і навіть говорила про його з своїм чоловіком. Трапилось се так: після трьох тижнів життя в Затишку, Горбацькому треба було з'їздити в місто за хірургічними струментами. Се було над вечір. Дід Омелько запряг коня і під'їхав до танку. Горбацький одяг ся і пішов до прихожї. Уляна Іванівна вийшла за ним з сьвічкою в руках. Коли Горбацький зовсім уже приладив ся виходити, то попрощав ся з Уляною Іванівною ще раз і несподівано для неї поцілував її руку. Поцілунок руки мав характер звичайности, ласкавости, вихованости — не більше, але-ж Уляна Іванівна не звикла до такого етикету і поцілунок вогнем запалив її щоки. Горбацький уже від'їхав був і від дому, а вона ще стояла в прихожї з сьвічкою в руці і не могла заспокоїтись. Подумавши гарненько про сей випадок та про свою незвичку до поцілунків у руку, вона того-ж вечера розказала про се своєму чоловікови і пере-

казала йому навіть всі ті вражіння, які пережила вона після такої несподіванки. Мисак спокійно вислухав свою жінку і завважив, що Горбацький, певна річ, польського виховання, бо у Поляків звичай сей дуже розвинений.

Коли Горбацький повернув ся другого дня з міста, то, здоровкаючись з Уляною Іванівною, знову повторив свій звичайний поцілунок, але й на сей раз викликав у пані Мисачихи густий румянець. Уляна Іванівна ні того, ні сього разу не сказала Горбацькому нічого, але задумала ся знову. Розміркувавши гарненько, вона поклала собі, що поцілунки ті були не зовсім ознакою польського виховання, бо їх же не було ранійше, а з'явили ся тільки після трох тижнів. Додумавшись до такого виводу, вона вже не сказала про се чоловікови нічого, щоб часом не потурбувати його якими небудь шкідливими для його думками і разом з тим роздумувала, чи заборонити Горбацькому отакі поцілунки, чи не звертати на них уваги, не придавати жадного значіння? Декілька разів на день спадало їй на думку таке питання і вона порішила собі не говорити нічого. Поцілунки такі, гадала вона собі, шкоди не роблять і не зроблять нікому, а сказати собі, що вони для неї образливі або неприємні, вона не могла, бо таки почувала, що виходило навпаки. Два поцілунки Горбацького зробили на неї такий вплив, що ніби-б то її повага збільшилась трохи, що сама вона ніби підросла трохи в своїх очах і воля, що склонялась перед освітою та розумом Горбацького, ніби випростувалась потроху і ставала міцнійшою.

Так і велось аж цілий тиждень. Нарешті Горбацький заявив Улянї Іванівні, що вже час їхати йому у місто і почав збиратись. Пані Мисачиха не затримувала його, але в душі не хотілось їй, щоби покидав він Затишок. Правда, Горбацький за місяць багато вже дечого доброго зробив на селі і підтримав її чоловіка, бо Максим Петрович почав уже після тифу поправлятись, писав навіть листи до свого приятеля в Харків, а все-ж не шкода була-б, коли-б Горбацький іще пожив якийсь там тиждень, або два. Особливо турбувало Уляню Іванівну те, що чоловік її хоч з тифу і викрутив ся і почав видужувати, але-ж у його почали пухнути ноги.

Уляна Іванівна поговорила про се з чоловіком, але він сказав, що ноги його не турбують, а коли-б уже зробилось погано, то можна послати за Горбацьким, а затримувати його ніяково.

На сьому погодилися; подякували лікареви за його ласку, розпитались, що робити з ногами, коли розпухатимуть більше, і нарешті розпрощались.

Горбацький побажав хорому найшвидче видужати, а УлянУ Іванівну на всякий случай застеріг, що Максиму Петровичу не зовсім добре, що пухлі ноги — не що иньше, як початок водянки і, після всіх хвороб, що переніс Мисак, трудно сподіватись, щоб перемиг він і останню.

Уляна Іванівна дуже стурбувалась, але Горбацький заспокоював її, що він тільки застерігає її, звертає її пильну увагу, що може і не трапиться такої біди, і нарешті дав слово навідуватись на теждень раз, а коли можна буде, то й два рази.

Коли Уляна Іванівна вийшла за Горбацьким до прихожої і пригадалися їй поцілунки його, лице її спалахнуло, серце почало битись трохи дужче, але вона не показувала виду.

Коли-ж Горбацький подав їй на прощання руку і пильно подивився у її очи, вона смутилась і почервоніла ще дужче. Лікар не випускав її руки з своєї, теж, видимо, хвилювався і вагався у своїх думках.

— Ну, дай вам Боже усього найкращого! — твердо промовив Горбацький і прихилившись до Уляни Іванівни, поцілував її в губи. Він зробив се сміливо, хутко і зараз же вийшов на ганок, а Уляна Іванівна пішла до своєї комнати. Поцілунок в губи затуманив їй очи. Вона увійшла в свою комнату саморушно, несвідомо і коли свічка зачепилась за щось і упала з її рук до долу, тоді тільки вона отямилась трохи і сівши на своє глибоке крісло, замислилась. Що діялось з нею, вона сама не розуміла. Чула тільки, що серце її товклося, щоки горіли, як полум'я, а поза шкурою ходив мороз. Більш за все хвилювало її те, що губи її відповіли на поцілунок. Вона не хотіла, не бажала того; губи її ледви поворухнулись, але все-ж таки поворухнулись...

XII.

Слова Горбацького справдилися. На проводи після паски Максим Петрович побажав своїм приятелям довгого віку, а самого його прохав поховати у Затишку межи двома тополями.

На Мисакові похорони посходилися всі ті, що зовсім недавно ще були і на його весілля. Приїхав також і лікар Горбацький. Деякі селяне плакали, але видно було, що співчуття їх стосувалося більше до Уляни Іванівни, ніж до покійника. Мисачиха була спокійна, мовчазна, строго-холодна і мала нахмурені брови. Голос її був здавлений і трохи різкий, коли віддавала різні прикази та робила розпорядки. Сліз на її очах не бачив ніхто.

Коли відбулись похорони, Уляна Іванівна в протязі кількох днів нікуди не виходила з Затишку і нікого не пускала до себе. Думали всі, що вона була слаба, а в дійсності причини були зовсім інші, — дід Омелько перевернув в її душі все і отруїв її спокій. Другого дня після похорону Максима Петровича увійшов до їдальні старий Омелько і звернувшись до Уляни Іванівни, промовив схвильованим голосом:

— Уляно Іванівно! Я маю до вас діло, — хочу перебалакати з вами на самоті.

— Добре, говори! — відповіла пані.

— До їдальні може увійти Улита і пошкодить мені...

Уляна Іванівна мовчки встала з свого місця, замкнула двері і повторила:

— Говори, діду!

Старий з кожною хвилиною хвилювався все більше тай більше і нарешті почав:

— Пані! Коли ще були ви панночкою і не бачили Максима Петровича у вічі, так ще тоді сказав я йому, що сам Господь, кажу, призначив вам дружиною Уляну Іванівну; так казав я тоді, чує моя душа і серце, і щасливий був я, коли стрівав вас з хлібом та з сіллю у отсій господі...

Дід спинився; голос його так тремтів, що він не міг говорити. Уляна Іванівна сиділа і мовчала, але ж

душа її прочувала щось недобре, неприємне, цілком несподіване і руки її холонули.

— Уляно Іванівно! — заговорив дід знову, — я бачив, на свої власні очі бачив, як лікар Горбацький цілував ваші руки!... Я бачив, як і ви цілувались, прощались з ним... Я все сказав покійному панови, я любив його, дужше любив, ніж ви любили його... Соромно вам, Уляно Іванівно! Рід ваш таким не був ніколи... Я не казав і не скажу про се нікому... Коли-ж ви, борони вас Боже, вийдете за Горбацького за муж, так тоді помщу ся за покійника! Сам загину, а помщу ся! Знати-ме про се усе село! Старому Омелькови, пані, повірять усі!... Нехай знають тоді, чия правда, а чия кривда! Не ждав я на се, не сподівав ся!...

Дід Омелько не говорив, а вигукував кожду свою фразу; на йому трясло ся тіло, з очей капали одна за другою гіркі, буйні сльози; він був глибоко зворушений.

Уляна Іванівна не відповідала жадного слова; вона сиділа мов та статуя мармурова, у неї не ворухило ся ніщо; здавало ся, що навіть дихати перестала вона.

— Уже я все сказав! — закінчив дід свою промову і вийшов з комнати.

Уляна Іванівна сиділа і не ворухилась. Не швидко підвелась вона з свого місця і пішла до почивальні. Увесь день не виходила тоді вона з своєї комнази і навіть не обідала. Слова старого Омелька були — суцця правда. Горбацький задля неї був любий, але-ж гадала вона, що не відає про се ніхто, крім їх двох. Ніде, ні перед ким і ні в чому не показувала вона знаку; не видавала себе ні словом, ні рухом, ні поглядом, але-ж найбільша тайна — поцілунок — не сховалась, знайшов ся євїдок; та ще який, та ще хто євїдчив про се? — дід Омелько! — Ота правдива, добра, чесна людина. Старого знала вона з самого малечку за найсимпатичнішу людину. Розповідав їй про діда і покійний Максим Петрович, він розказував їй усе те, що говорив йому колись старий Омелько про свої прочування. Памятаючи дідові слова, яким щирим, вірним та симпатичним здавав ся він завсїди Улянї Іванівні! Та він і тепер, і зараз залишив ся таким самим:

гнів та грозьба його — було не що иньше, як щирість та любов до Максима Петровича. Погрози дідові молоду вдову не лякали; усі його слова байдужні були для неї, та не байдужний був сам факт, про який довідав ся і Максим Петрович. Прощав ся дід з покійним за два дні перед смертю, але чому-ж не сказав їй Максим Петрович про сей випадок, не натякнув навіть? Думати, що дідови не поняв він віри, — о, ні, так думати не можна! Не в такий час було се сказано, не такою людиною, щоб можна було не повірити. І як умудрив ся він, Омелько, побачити оті поцілунки? Уляна Іванівна пішла в прихожу і роздивила ся. Побачити було зовсім не трудно, та ще коли в прихожій була сьвічка. Скляні двері та двоє вікон поруч з ними, що виходили на ганок, біля якого стояли запряжені коні, виразно говорили, що можна було бачити все, все! І як сама вона не обереглась тоді, не додивилась, не звернула уваги? Як не як, а Уляна Іванівна почувала себе пригнобленою, збезславленою, — тайна її, найважнійша тайна — була не тайною. Що-ж робити їй? Не пояснити-ж дідови, що то була ввічливість, що знає про се і сам Максим Петрович, що то зовсім не зрада, зовсім не ознака того, що Максима Петровича вона не любила, та нарешті вона і сама собі найліпший сьвідок, що Максима Петровича любила, поважала; не кривила в душі своїй супроти нього ні на єдине зерно. Ні разу і найменша думка не спадала їй в голову зрадити своєму чоловікови, проміняти його на иньшого. Знає про се її власна совість, знає сам Горбацький, але дивно, через що наважив ся він поцілувати її в губи? Через що її власні губи мимоволі поворухнулись тоді, відповідали? Горбацький подобав ся їй, се правда, але приводу до поцілунків у неї не було ні в чому, ніде, ні разу.

Майже цілий тиждень не виходила вона з дому і відпочиваючи після великої фізичної та душевної втоми, розмірковувала разом з тим і про свої відносини до Горбацького, та скільки не думала вона, а факт поцілунків залишав ся фактом і знищити його не було ні сили, ні спромоги.

Обміркувала Уляна Іванівна і про те, як жити і що робити їй далі? Те, що залишала ся вона вдовою, не турбувало і не лякало її, бо вона не встигла ще й при звичаїтись до нового свого життя, тим паче, що й само життя нове нічого навкруги не поновило, хіба тільки те, що жила вона тепер не в своїому рідному будинку, а в Затишку, що залишила ся вдовою і що дід Омелько порушив її душевний спокій, примішавши до її нудьги, до щирого, глибокого жалю за втраченою, доброю, сердечною дружиною, ще й добру міру каяття у небувалих гріхах, допущених може і самим Максимом Петровичем в такий небажаний час — в останні дні його життя. Отсе були найтяжші, найсумнійші, найнебажанійші новини останніх пяти місяців нового життя.

Уляна Іванівна виробила собі деякі пляни і, вважаючи Горбацького за людину розумну і дотепну, поклала порадитись з ним про свої пляни і вже тоді розпочинати їх здійснення. Вона написала до Горбацького лист, звеліла дідови відвезти його до лікаря, а сама пішла на село до попа. Се був її перший вихід із Затишка після похорону Максима Петровича.

О. Миколай і Маруся Павлівна щиро та радісно зустріли УлянУ Іванівну і першим чином запитали, через що вона цілісенський тиждень сама нікуди не виходила і до себе нікого не пускала?

— Та так! Не хотілось мені нікого бачити і ні з ким говорити, — коротко відповідала Мисачиха.

— Що-ж ви тепер будете робити? — запитала матушка.

— Те, що й ранійше, — відповіла вдова.

— Не про те слід питати і не про те говорити з Уляною Іванівною, — вмiшав ся о. Миколай, — а он про те, що пані наша не встигла ще навіть при звичаїти ні себе, ні нас до слова пані, як уже і овдовіла. Се дуже недобре, коли б знав таке, то краще-б і не сватав вас.

— А хіба-ж ви виноваті? — промовила Мисачиха.

— Та воно звісно, що не я, а все таки шкода, та ще й яка шкода! Краще-б було подождати Горбацького, — він такий здоровий, молодий, огрядний... Ви за се не сердь-

тєсь, Уляно Іванівно, я так собі, по щирости, кажу те, що думаю, що спало на думку ще тоді, коли вперше побачив я Горбацького.

Уляна Іванівна злегенька почервонїла і не сказала нічого.

— Горбацький був позавчора у нас, — заговорила матушка, — хотїв побачитись з вами, та ми не пораяли йому, сказали, що ви його не приймете; чи справедливо порішили ми, чи нї?

— А вже-ж справедливо, — відповіла Уляна Іванівна, хоч тут же почула в своїй душі, що їй приємно було-б зустрінути ся з Горбацьким і поговорити з ним. — А чого приїздив він? — запитала Мисачиха.

— Навідував ся до деяких слабих, обїдав у нас, багато про вас розпитував.

Мисачиха знову почервонїла трохи:

— Що-ж його так цікавило? — запитала вона.

— Та говорили про всячину, а зацікавив ся він найбільше тим, як відбувало ся у нас ваше сватанне з Мисакином Петровичем. Ми розказували йому про все.

— Що-ж говорив він про наше сватанне?

— Та так собі... Нічого особливого, — смутившись трохи відповіла матушка.

— А все-ж таки? — допитувалась Мисачиха, — не думаю-ж я, щоб говорив він щось погане, або мали ви рацію скривати ся від мене.

— Та що вже тут викручуватись, — завважив о. Миколай, — сказав він просто: навряд, каже, щоб Уляна Іванівна була закохана в сього чоловіка, щоб він подобав ся їй.

— Він так сказав? — стримуючи голос запитала Уляна Іванівна.

— Так... Але-ж я думаю...

— Що ви думаєте?

— Що може він і правий, або не зовсїм не правий...

— Я, значить, виходила за його за муж так собі, зза „нічого робить“, або-ж зацікавилась його Затишком? — Так виходить по вашому, чи нї?

Отець Миколай почервонїв.

— Ні, ні! Я сього не кажу, не думаю.

— А через що-ж я згодилась вийти за його заможж? Піп мовчав.

— Не додумались до сього часу!... А ви що скажете? — звёрнулася вона до Марусі Павлівни.

— Бог його сьвятий знає! Я про се зовсім нічого не думала.

— А ви, о. Миколай, уже додумались?

О. Миколай внять таки мовчав.

— Хороші у вас думки про мене!

У хату увійшов учитель і перервав розмову. Уляна Іванівна посиділа трохи і почала прощатись.

— Ви сердитесь на нас? — запитав о. Миколай.

— І не думаю, — сухо відповіла Уляна Іванівна і пішла на село до деяких селян.

Коли від попа пішов і учитель, так батюшка з матушкою зараз же почали обговорювати межі собою свою нетактовність, а може і несправедливість навіть, що так отверто переказали Улянї Іванівні не тільки думки Горбацького, а по часті й свої власні про відносини Мисачихи до свого чоловіка, не маючи на те жадних підстав. Батюшка та матушка каляли ся за таку свою необачність, але-ж було каятте, та не було вороття і вони покляли, що вже ніколи більше не зачеплять розмови про се ні єдиним словом.

Уляна Іванівна, вийшовши від попа, теж думала про сю саму тему. Більше за все вразило її те, що Горбацький дозволив собі висловити про неї таку-ж думку. Той самий Дмитро Горбацький, який дуже добре знав, що думка його брехлива, — знав, і все-ж таки висловив ся, або вірнійше зневажив, навмисне зневажив і її саму і щирі та правдиві почуття її. Через що-ж се так? Невже через те тільки, що вона дозволила йому два рази поцілувати її руки, а один раз мимоволі, цілком несподівано ворухнулись її губи в відповідь на його занадто сьміливий поцілунок? Невже-ж гадає він собі, що сим уже забрав мое серце, коханне, почутте, зробив з мене прихильницю, рабу краси його? О, пане Горбацький, помиляєтесь ви! Уляна Іванівна не з тих жінок, що дістають ся чоловікам за таку

дешеву ціну! Уляна Іванівна нікому не дозволить так зневажливо висловлювати свої думки про її почуття, не запевнившись добре, або й навпаки — запевнившись в супротивності таким думкам! Побачимо, поговоримо!...

Уляна Іванівна надійшла до потрібної їй хати і повернула в ворота. Господарі і вся сім'я селян радо зустрінула Уляну Іванівну, сердешно привитала її і почала розповідати про все те, що трапило ся в сім'ї та господарстві за той час, як не заходила вона до їх у господу. Вияснилось, що у їх і корова отелилась і дві квочки ранніх курчат вивели; у однієї дівчинки був кашель, у другій лихорадка, у хлопчика нарвало палець, а старому пригода трапилась: розрубав собі сокирою чобота і так дуже, що трохи-трохи не відрубав великого пальця на лівій нозі. Уляна Іванівна уважно вислухувала всі новини, а де що й сама випитувала, нарешті залишила хлопцям книжки і пішла. Сільська хата з її невеличкими та мізерними інтересами так оживила і так заспокоїла Мисачиху, що в другій хаті опинилась вона уже в такому настрою, в якому завжди звикли бачити її селяне.

Обходивши декілька хат, Мисачиха пішла до дому, а над вечір повернув ся і дід Омелько укупі з лікарем Дмитром Горбацьким.

Уляна Іванівна була в саду і Горбацький при дідові поцілував її руку. Омелько зробив такий вигляд, ніби не добачав нічого і, здавалось, не звертав жадної уваги.

Уляна Іванівна запросила Горбацького до комнати, а Улиті звеліла подавати самовара.

Коли обоє вони увійшли до кабінету, першим заговорив Горбацький:

— Сими днями був я у о. Миколая і дуже хотіло ся мені побачитись з вами...

— Знаю, мені сказали про се; чула також, що ви дозволили собі у господі о. Миколая висловитись про мене, що я вийшла заміж за Максима Петровича, не кохаючи його... Посилаючи до вас записку, я ще про се не відала, а через те має вона зовсім иньший зміст, ніж початок нашої розмови.

— Розумію, але чому-ж і про се не побалакати нам? Те, що сказав я у о. Миколая, здається, або вірніше здавалося мені правдою! — дивлячи ся в очи промовив Горбацький.

— А я вам скажу, добродію: неправда і неправда! — теж дивлячись йому в очи відповіла Уляна Іванівна і додала: — Тим більш неправда, що ви знали про се краще, ніж піп та матушка.

Горбацький смутив ся і дивлячись на кінчики своїх пальців видимо вишукував у думках способів виправдання, а Мисачиха тимчасом говорила далі:

— Порядні люде так не роблять, а ще особливо з жінками. Кождий серіозний мужчина, коли-б і знав навіть, що чиясь жінка не кохає чоловіка свого, то й тоді не сказав би тієї правди ні другам його, ні другам її, тієї жінки, а ви зробили навпаки, з усіх боків навпаки, а через те я дозволяю думати собі, що ви, добродію, не поважаєте жінок взагалі, а мене особливо.

— Уляно Іванівно! Ви занадто жорстокі і несправедливі. З висловленими думками вашими я не згоден, маючи до того деякі докази своєї правоти.

— Що ви, добродію, хочете мені сим сказати?

— Хочу сказати, що при найстрогшому осуді, я навіть по совісти говорив не зовсім неправду.

— Не зовсім, то правда ваша, але-ж віддаючи перевагу чистій правді, вам тоді слід було так пояснити і у о. Миколая, то-б то сказати йому, що на підставі того-то, я думаю, хоч і не зовсім по правді, що Уляна Іванівна не кохала і не кохає свого чоловіка, а ви сказали не так, а просто зробили загальний, несправедливий вивід. Такий ваш вивід показує мені, що думаете ви про мене ще більше, ніж говорили у пона: чи не рисковано се часом з вашого боку? Ви може встигли вже запевнити себе, що Уляна Іванівна так уже закохала ся в вас, що можна з нею робити все, можна навіть висловлювати про неї видиму неправду... Але-ж ви помиляєтесь, добродію! Ви не зрозуміли мене, або зрозуміли занадто поверхово. Ви подобаетесь мені, се правда, се зрозуміла я виразно, але з сього зовсім не виходить, що не любила я свого чоловіка, що

могла-б зрадити йому коли небудь, о, ні, далеко ні! Ви подобаєтесь мені не через те, що ви людина молода, вродлива і розумна, а через те, що думки ваші відповідають моїм думкам, через те, що присвятили ви себе народови, який так дуже бідкаєть ся в добродіях Горбацьких, але-ж разом з сим занотуйте ви собі на віки-віків, що любов моя, моє кохання дуже і дуже не дешево! Те, що мені двадцять чотири роки, знову таки не свідчить, що я зостарілась і рада була вийти за старого чоловіка, аби тільки вийти, о, ні, добродію! Запевняю вас, що коли-б я захотіла бути панею не Мисачихою, а якоюсь иншою, такою, наприклад, як бачили ви в блискучих московських аристократичних салях, то вірте мені, що не тільки Максиму Петровичу не вдало ся-б дати мені свого прізвизца, а й для першого вас була-б я недосяжна. Ви думаете, що я не знаю, або не вмію цінити краси своєї, або ціню її занадто високо? Ні, добродію, я ціню її по вартости, але-ж удруге кажу вам, що коли-б ганяла ся я за розкошами, за багатством, або високими титулами, то не вважаючи на те, що я попівна, я-б уже давно була або княгинею, або графинею, або принаймні мала в своїх руках сотки тисячів грошей. В сьому, добродію, ви можете запевнитись у вашого сусіда і родича, багатого дідича Н—на, він певне не одурить вас, а скаже правду; та тільки титулів і багатства мені не треба, я завсіди бажала мати собі дружиною таку людину, щоб її душа зливалася з моєю душею і доповняла мене не хибами, а добримими сторонами, — розумієте?

Горбацький підвів ся з свого місця, вклонив ся і промовив:

- Мені лишаєть ся вийти з вашої господи.
- Через що?
- Я так розумію вашу промову.
- Шкода, що не звикли ви говорити по правді, по совісти, що любите затирати вину свою прощанням з людьми.
- Вина моя зовсім не така, щоб так карати за неї.
- А на мій погляд дуже велика: ви, на підставі одного, сміливого з вашого боку поділу, вирекли свій осуд усій моїй гідности, ви зробили вивод, що я не кохала

свого чоловіка і значить, легко могла зраджувати його. Хто я після такого осуду?... Але, кинемо сю розмову. Затримувати вас я не сьмію і не можу, радила-б тільки вам їхати напившись чаю; я не бажала-б несподіваним виїздом вашим давати тему для балачок своїм наймитам; вони до сього дуже чуткі.

Горбацький сів і опустив голову. Уляна Іванівна гукнула, щоб подавали самовара і знову звернула ся до лікаря:

— Вам неприємно слухати моє правдиве обвинувачування, але-ж пане Горбацький, мені не так і не таке говорили, тай то слухала я, не перебиваючи і не встаючи з місця. І говорили мені не рівні зо мною по розумінню, а дід Омелько дорікав мені з своєї точки погляду.

— Здасть ся, я теж не дозволяв собі перебивати вас.

— Правда, але-ж ви зробили більше, ніж перебити мене, ви хотіли з призирством вийти з моєї господи, не подавши мені руки; так, чи ні?

Лікар мовчав.

— Ви згоджуєтесь? Дуже добре! Я бачу, що ви хоч тут не покривили душею; але на мою думку так поводитись не можна, таке поводження недостойне вас. Обороняйтесь ви маєте такі самі засоби, як і я; так от і обороняйтесь: говоріть мені, доказуйте, що я не права, доказуйте яким хочете тоном і наперед запевняю вас, що я вислухаю все і не зроблю того, що хотіли зробити ви. Застерігаю вас тільки, щоб ви не викручувались, а виправдувались, бо всякий зворот від правди я спостережу і немилосерно віддячу ся вам за його. Прошу!

— Уляно Іванівно, я винюсь! Говорю вам по правді, по совісти, але киньмо сю тему! Обіцяю вам, що ніколи більше не дозволю собі таких необачних, необережних вчинків. Я розумію, цілком розумію образу вашу, але-ж киньмо про се! Говоріть про що хочете: про діда Омелька, або що, але не дорікайте мене! Ще раз кажу вам, що я виню ся і розумом, і душею, і совістею.

Таке безумовне признание вини з боку Горбацького раптом припинило схвильовану Мисачиху і вона не знала,

що говорити далі. Горбацький зрозумів її становище і запитав тихим, покірливим голосом:

— Більш над усе прохав би вас пояснити мені: чи за провину мою на віки розгнівалися ви на мене, чи і на помилюванне сподіватись не можна?

— Можна, але не швидко! — цілком серйозно, але тихо відповіла Уляна Іванівна.

Горбацький похнюпився.

— Коли кинути, то й кинути! — роздумуючи, ніби сама до себе промовила Мисачиха і дивлячись на Горбацького, додала уже спокійним і рівним голосом: — Я потурбувала вас по дуже важному для мене ділу і вдаюся до вас за щирою порадою: поклала я собі їхати за границю на медичні курси, але спиняє мене от що: перше — після курсів я хочу та і повинна держати іспит в Росії; треба, значить, виучити латинську мову, а я її зовсім не знаю; друге — мушу докладно поновити практику мови французької і третє, найголовніше — хочу продати свій будинок на селі. Коли можете, запоможіть мені в сих ділах своєю доброю порадою.

— Простіть мене, Уляно Іванівно, але я мушу сказати: я сподівався, покладав надію, що ви не виїдете з села, що знайомство наше — відміни життя вашого...

— Ні, ні, пане Горбацький! — перебила Мисачиха. — Я розумію вашу думку, але рішинець мій безповоротний; постанов своїх я не зрікаюсь ніколи. — Слова промовлені були твердо, енергічно і сперечатись не пришлося.

Горбацький зрозумів це дуже добре, а через те мусів відповідати на раніше поставлене запитання:

— На будинок ваш покупець у мене є хоч зараз, а про решту порадимось.

— От і спасибі вам! А мене найбільше турбувало іменно те — кому і як продати мені свій будинок?

— Покупця пришлю я вам завтра. Скільки там у вас ґрунту?

— Дві десятини; хороший сад, досить добрий будинок, комора, повітки і иньше.

— За скільки ви думаєте продати?

— Не менше як за 700 карбованців.

— На мою думку се мало. Ваше дворище і сад оглядав я назад тому з місяць буде, хотів ще тоді запитати вас, чи не маєте думки продати; але не наважив ся... Ґрунт ваш, на мою думку, стоїть не менше як 800—900 карбованців.

— А через що цікавились ви моїм Ґрунтом назад тому з місяць?

— Такий саме, не дуже великий Ґрунт, бажає купити один мій знакомий.

— Дозвольте запитати, хто він?

— А хіба вам не однаково?

— А вже-ж не однаково! Покунець той оселить ся-ж не в Москві, купивши мого Ґрунта, а на селі?

— Можу запевнити вас, що ніякої шкоди не зробить; і ніякої, і ні з якого боку. Досить з вас такої рекомендації?

— Досить; далі допитуватись не буду. Тепер порадимось про иньші речі. Кого-б пораяли ви мені за вчителя мови латинської? Про мову французьку я не турбуюсь, бо маю на меті свою подругу.

— Що до вчителя мови латинської, то для вас однаково, хто буде, чи й тут потрібний вибір?

— Ні, над сим думати нічого: порайте кого хочете, аби тільки знав мову і вмів керувати вченням.

— Тоді я сам до ваших послуг. Мову латинську я знаю досить добре; а коли-б треба було, то й французьку; я знаю її краще, ніж українську.

Уляна Іванівна почервоніла і зразу не відповідала.

— Не затрудняйтесь! Ваші знання мови французької я можу, коли потрібно буде, перевіряти на тиждень раз, або два, а вченням мові латинській беру ся керувати, або вірнійше задавати вам лекції, сподіваючись, що ви і без учителя учити-мете ся її добре.

Уляна Іванівна подала Горбацькому руку і подякувала йому.

— Я завтра-ж добуду потрібних книжок і заїду до вас за першою лекцією. Гарзд?

— З великою охотою!

Мисачиха ще раз подякувала Горбацькому і вже цілком спокійним та добродушним голосом почала розмову про иньші речі і між иньшим розповіла лікарєви про те, що говорив їй дід Омелько. Останнє Горбацький прослухав дуже уважно і запитав:

— Так ви може через те і з села втікати хочете, щоб часом дід Омелько не помстив ся на вас?

Мисачиха серіозно подивила ся на лікаря і відповіла:

— Ви жартуєте, чи говорите про те, що думаете?

— Жартую, пані, жартую! Але-ж бачучи, що вас сей факт турбує все таки, маю спромогу цілком заспокоїти вас.

— Чим? Як? — здивовано запитала Уляна Іванівна.

Горбацький достав з кишені розпочатого листа, загорнув його у білий папір, подав Мисачисі і промовив:

— Візьміть, але перечитайте тоді, коли я виїду з Затишка, — згодні?

Уляна Іванівна кивнула головою і взявши від лікаря листа, заховала його у кишеню, не позирнувши навіть.

Коли Горбацький виїхав, Уляна Іванівна перейшла до кабінету свого чоловіка, виняла з кишені листа і може з чверть години ходила з ним по хаті, не дивлячись і не читаючи, та все намагалась відгадати, що таке могло бути в тому листі, щоб заспокоїло її? Багато пробігло в її думках ріжних здогадів, але закінчилось тим, що вона підійшла до стола і розгорнула лист. Конверт був без напису. Коли-ж виняла вона з його аркушик паперу, то здивувалась: лист писаний був рукою Максима Петровича і мав такий зміст:

„Високоповажний Дмитро Федорович! Розумом, душею і серцем чую я і глибоко вірю, що люба дружина моя подобаєть ся вам; так само подобаетесь ви і їй. За се не обвинувачую я ні її, ні вас. Кажу вам се по щирости, по правді, але з такою-ж самою щирістю благаю вас виїхати з нашого Затишка, поки ще я живий. Те, що я умру, і дуже швидко, я розумію дуже добре, але бажалось би мені умерти цілком спокійно, без нерозумних ревностей, без тих душевних турбот, які сильнійші розуму. Коли по смерти моїй подружитесь ви — благословляю вас від серця, бо кращої дружини для любої Улясі моєї я не

бажав би. Ви обоє достойні, але ще раз прохаю вас уволити не злу мою волю.“

Далі виразно написаний був підпис і дата того самого дня, коли Горбацький виїхав був із Затишка. Уляна Іванівна ще раз перечитала листа, спинялась на окремих виразах, думала над ними, нарешті поцілувала папір і з очей її покотились сльози.

Давним-давно минула північ, а Мисачиха все сиділа в кабінеті покійного свого чоловіка і щось думала.

XIII.

Коли Уляна Іванівна заїхала другого дня до Горбацького, то він був певний, що після відомого листа вона відмінить свою постанову, цілком простить йому усі його гріхи і все піде по бажаній для його стежці, але-ж то була його помилка. Уляна Іванівна заїхала до його за латинськими учебниками, зразу повела саму тільки офіціальну бесіду, прохала задати їй лекції, а про лист не згадала ні єдиним словом. Вона ніби не читала, не бачила і не чула про його. Мулило Горбацькому заговорити про се, але-ж було так незручно, так не до речі, що мусів він заховати свої думки на далі і обмежуватись тільки уроками, — так він і зробив.

Не минуло ще й місяця, а Уляною Іванівною цілком уже занувало нове життє. Будночок її був проданий, гроші отримані, розділені на три роки університетського життя: одна частка захована була в шухлядку, а дві — положені до банку. Латинська та французька мова опанувала увесь Затишок: мова українська чула ся тільки тоді, коли Уляна Іванівна зверталась до своїх наймитів, або приходив до неї хто небудь з селян. Французької мови учила її подруга, що мала нагоду прожити в Парижі два роки, а через те напрактикувалась і володіла нею не згірше Горбацького. Уляна Іванівна була учениця щира, здатна і лекції свої знала навдивовижу. Горбацький приїздив у Затишок раз на тиждень і тільки дивувався тим успіхам, які констатував що раз у обох мовах.

Постанова Уляни Іванівни їхати за границю в університет, серйозне готовлення її до сього і заведи цілком сторонні бесіди не давали Горбацькому жадної підстави завести річ про лист Мисака і наблизитись сією стежкою до тих плянів, які виробив він по смерті Максима Петровича і був певний, що здійснить їх. Йому дуже подобала ся Уляна Іванівна і він вірив, що вона не відмовить ся вийти за його замож. Мисаків лист, здавало ся Горбацькому, мусів був перекинути до гори дном усїєї постанови Уляни Іванівни, а тимчасом нічого такого не виходило; далі — була така думка, що Уляні Іванівні обридне возитись з учебниками, що вона кине їх найдалі через тиждень, але й тут була сама тільки помилка. Цілий ряд помилок великих і дрібних утворював Горбацькому перешкоду за перешкодою і чим більше набиралось тих перешкод, тим більше дивував ся він дивлячись на Уляну Іванівну, роздумував, розмірковував про неї і мовчки закохував ся все дужче тай дужче. Не раз і не пять разів прагнув він поговорити з Мисахихою по душі, по щирости, висловити їй усї свої пляни, бажання, запитати, чи згодить ся вона стати дружиною його, припинити поїздку за границю, залишити лекції латинської мови, але-ж Уляна Іванівна що разу відходила від такої теми о стілько далеко, що було-б просто нерозумно, неввічливо раптом збочувати на таку річ, як сватанне. Дні минали за днями, Горбацький почав уже втрачати надію на здійснення своїх плянів і бажав довідатись хоча-б про те, чи думає про його Уляна Іванівна хоч що небудь? Чи тлїла в її душі хоч невеличка іскорка любови, симпатії, або якого иньшого приємного для його почуття? Поясняючи лекції латинської мови стежив він за кожним рухом, за кожним словом, за поглядом Уляни Іванівни, та тільки ні в чому не знаходив бажаної йому відповіді. Вона поводилась з ним так само, як з о. Миколаєм, зо своєю подругою Вірою, з дідом Омельком, з першою-ліпшою людиною — і не можна було спостерегти жадної ріжниці ні в чому.

Так стояла справа і такою здавала ся з надвірнього боку Уляна Іванівна, а в дійсности — в душі її було коли не більше, то вже запевне не менше такого самого почуття,

яке не давало спокою і Горбацькому. Ріжниця була тільки в тому, що Уляна Іванівна ясно бачила те, що діялось в душі Горбацького, сама-ж вона уміла так глибоко ховати свої почуття і так пильно стежила за сим, що иноді сама дивувала ся такій своїй умілости, але-ж тактики своєї не відміняла. Вона бояла ся видати себе, бо знала добре, що досить було дати найменший привід до зрозуміння її почуття, або найменше право порушити про се розмову, так тоді трудно буде поручитись, що досягне вона виразно виставленої мети своєї зробитись лікарем, а сього їй дуже і дуже бажало ся. Здобути права лікаря і оселитись тоді на селі — се була для неї така висока, така щиро бажана мета, що вона спроможна була все охвірувати для неї. Одна тільки думка про те, що з правами лікаря вона і сміливо і певно працювати-ме на користь отому темному народови, отій убогій масі, з душею якої вона злила свою душу, сама тільки думка про се робила її щасливою.

Наступив місяць серпень. Се був п'ятий місяць праці над мовами французькою та латинською. І ту і другу мову Уляна Іванівна опанувала за сей час уже досить добре і коли залишало ся ще чимало деяких гріхів, так то вже була над ними така праця, яку Уляна Іванівна легко могла провадити сама і довести її до бажаних наслідків. Мисачиха подякувала своїм учителям і поїхала добувати заграничного пашпорта; вона поклала їхати за кордон в сьому самому місяці, не відкладаючи. Цілий тиждень згаяла вона, поки нарешті виправила собі пашпорта і повернулась у Затишок ладнати ся в дорогу.

Зробивши різні порядки у власному господарстві та заплативши Улиті, вона заявила дідови, що до приїзду свого лишає його у Затишку самого і доручає йому усе господарство, сама-ж вийде через два-три дні і повернеть ся тільки по весні. Стурбований дід Омелько, а за ним і Улита, запитали свою паню, куди і чого вона так на довго їде, але Мисачиха пояснила їм коротко, що поїде за границю, і розпочала лаштувати ся в дорогу. Коли вже все було налагоджене, Уляна Іванівна визначила собі день виїзду 15 серпня, а на 14 — запросила до себе на прощання

своїх найблизших приятелів, межи якими був, звичайно, і лікар Горбацький.

Гості запрошені були на третю годину дня, але-ж Горбацький приїхав о першій годині і, видно, був дуже схвилюваний, бо не міг навіть удавати з себе спокійного. Уляна Іванівна робила вигляд ніби не помічала того, а тимчасом серце її трівожно билось, по тілу пробігав то огонь, то холод, і вона нарешті запитала Горбацького дружнім, теплим та ласкавим голосом:

— І чого ви хвилюєтесь так, мій друже любий?

Запитання, а особливо слова „мій друже любий“ так глибоко вплинули на Горбацького, що у його замутилось в очах і він ледви промовив:

— Уляно Іванівно! Не їдьте, не кидайте мене!

Голос Горбацького напосний був такою любовю, такою пошаною і разом з тим глибоким власним горем, що Уляна Іванівна замість відповіді, мовчки опустила на груди свою голову. Серце у неї так забило ся, що ніби хотіло вискочити з її грудей, а думки хитались, вагались, плутались і живе слово не виривало ся з її уст. Горбацький тимчасом заспокоїв ся трохи, набрав ся сьміливости і говорив далі:

— Уляно Іванівно! Чи маєте ви хоч крихту співчуття до мене? Коли маєте — не покидайте мене, не мучте, не робіть з мене ні на що нездатної людини.

— Поїду, мій голубе, поїду!... Так не можна!... — раптом проговорила Уляна Іванівна. Голос її був схвилюваний, м'який і нерішучий.

— Я-ж сам лікар, я буду все робити; віддам усі свої сили на любе вам діло, ніколи не поприкнете ви мене в недбальстві.

— Вірю вам, але вдвох ми більше зробимо... Я кохаю вас, чи-ж мало вам сього?... Кохаю глибоко, щиро; знайте се і не затримуйте мене; не робіть тієї шкоди, якої згодом нічим поправити не можна буде.

— Уляно Іванівно, коли я такий щасливий, коли справді любите ви мене, кохасте — перевінчаймось і їдьте тоді до університету.

— О, ні! Я так не хочу! Я так не можу, не люблю... Я або вся, або нічого!

У Мисачихи блиснули очі, постать вирівнялась, вернула сила волі, енергія і вона рішуче додала:

— Їду, конче їду! І не просіть і не вмовляйте мене!

Горбацький розігнав ся щось говорити, але почув ся голос о. Миколая і він замовк.

— Доброго здоровля будучому лікарю! А, тут і дійсний лікар є! Моє поважання, моє поважання! — весело вигукував о. Миколай, витаючись з господинею та її гостем. — А се моя жінка, — жартовливо рекомендував він Марусю Павлівну і звернувшись до Уляни Іванівни, додав: — Ну, що? Вияснилось уже, на які то гроші було вам оповіщення з почти?

— Ще не вияснилось, але ось-ось повинен повернути ся дід Омелько з учителем і всі вкупі побачимо, що воно за диво! — відповіла Мисачиха.

— Що-ж то за оповіщення таке дивне? — запитав Горбацький і досі ще нерівним, незаспокоєним голосом.

— Уявіть собі, — цілком спокійно заговорила Уляна Іванівна, — учора принесли мені оповіщення на 500 карб. грошей для мене! Що воно, від кого, для чого і на що — ніяк зрозуміти не можу.

— Я думаю, що се наш дідич досилає ще одну свою частку на яке небудь діло! — догадувалась Маруся Павлівна.

— Так на що-ж би він переслав їх поштою, коли простійше міг би зробити се, — завважила Мисачиха.

— То правда, — згодилась матушка.

На дворі тимчасом заторохтіли колеса і до господи увійшли дві подруги Уляни Іванівни: Віра, що вчила її французької мови, і друга, ще гімназьяльна щира приятелька Олександра. Гості привитали ся, сіли до столу і завязали бесіду про життя у Франції, куди збирала ся їхати Уляна Іванівна. Через пів години приїхав нарешті і учитель з дідом і обидва вони увійшли до їдальні.

— Ну, що? — запитали всі.

— Кажуть вони, що лист від покійного пана нашого, — поспішив пояснити старий Омелько і додав: — Навмисне і я прийшов, щоб запевнитись; можна мені, Уляно Іванівно, дозволите?

Мисачиха кивнула головою і взяла від учителя лист.

— Мені здасться, що почерк Максима Петровича, — подаючи лист потвердив учитель.

Адреса на коверті надписана була справді рукою Мисака. Уляна Іванівна хутко розірвала коверту, викинула на стіл п'ять сотених папірців і нишком перечитала лист. Коли вона читала, лице її мінилося, руки тремтіли, нарешті підвела вона голову і промовила:

— Лист від Максима Петровича, се дійсне.

— Що ви? Що ви? Та невже-ж правда? — загомоніли всі і прохали показати листа.

— Листа прочитати вам не можу, а показати почерк можна. І Уляна Іванівна показала всім останні стрічки листа і виразний підпис Мисака.

— А може підробив хто небудь під його руку? — звернув увагу о. Миколай.

— Ні, ні, ні! Се від його, від Максима Петровича! Усього листа я не прочитаю вам, а місця його такі, — Уляна Іванівна пробігла очима по листу і прочитала: „А отсе посилаю тобі, моя люба, 500 карб. і раю і прошу тебе не покинути, не занехати твоєї мети — їдь до університету, зроби ся лікарем і щирою та корисною діяльністю своєю окупи й мою довголітню бездіяльність, загладь вину мою перед народом нашим, якому не вмів і не встиг послужити я, але-ж бажав сього, усією душею бажав. Прочитай тебе не стісняти ся дуже; в країні вічного безтурботного спокою великих грошей я не маю, але скінчити університет стане для тебе. На той рік я знову запоможу тобі і, коли Господь тобі допоможе, то ти й досянеш бажаної мети...”

„Витаю усіх тих приятелів моїх, що не встигли ще забути про мене.“

Гості тимчасом оглядали коверту і прочитали на печатках „Харківська поштово-телеграфна контора“. Усім відомо було, що в Харкові жив Мисаків приятель і всі зрозуміли, яким чином надійшов Мисаків лист з того світа. Гості завязали межі собою живу бесіду, кождий висловлював свій погляд на покійного Мисака, хвалив його добре серце, турботи про інтереси Уляни Іванівни, кождий висловлював також свої догадки про те, через що саме такий, а не иньший плян виробив собі покійний Мисак для пересилки грошей і що хвилини звертали ся до Мисачихи, щоб вона підкріпляла того або иньшого в його догадках. Не зрозумів тільки дід Омелько такої дивовижі і просив паню пояснити йому.

— Все, діду, розкажу, все, та тільки не сьогодні, а завтра, — пояснила вона дідови.

Старий Омелько вийшов. Уляна Іванівна звеліла подавати обід, витала своїх гостей, але була схвильована, неспокійна, хоча і не видавала сього. Що діяло ся в душі Уляни Іванівни, трудно було зрозуміти, але-ж видно було, що ваганням її про те, чи їхати, чи не їхати — настав кінець, бо сидячи за столом і замислившись на декілька хвилин, у неї мимоволі зірвались з уст такі слова:

— Поїду, конче поїду! Ніхто і ніщо не затримає мене! Сам Максим Петрович благословить мій путь...

XIV.

Коли гості порозїздились, Уляна Іванівна ще раз перечитала Мисакового листа і довго над ним думала. Зміст непрочитаної частини листа був точнісенько такий, як і в тому листі, що передав їй Горбацький після смерти Максима Петровича. Уляна Іванівна рішала тепер питання: чи виходити заміж за Горбацького, чи ні? Під свіжим вражінням останнього листа перед очима її пробігло усе коротке життя і діяльність її чоловіка. Мало зробив він користі на селі, але-ж він був щирий, добрий і чесний. За що і за які вчинки могла-б вона докорити свого покій-

ного чоловіка? За довгу бездіяльність його? Але-ж до п'ятидесяти літ він був самотній, одинокий; він був покидько. Останнє в усьому виправдувало його. А що він кохав її, про се і думок не може бути. Що ладен був цілком віддати ся народови — се свідчить і нещасна поїздка його за лікарем і останні турботи про медичні знання та права своєї жінки... Листи його до Горбацького і до неї — чи се-ж не свідок високоблагородної душі його? Він страждав, болів серцем, що вгадував взаємні симпатії Горбацького і її, а тимчасом умів придушити в собі усі ті болі, усі турботи і щиро, від душі благословляє їх на шлюб. Уявив ся Уляні Іванівні і лікар Горбацький... Образив він її, не пошанував її гідности, самолюбства, але-ж вона кохає його, кохає і він... Не їхати, значить, за кордон, не добувати собі знання і права лікаря, віддатись коханню, скористуватись життєм для себе у молодий свій вік... Скористуватись? Задля себе скористуватись? Занехати бажання Максима Петровича, свої власні, віддати перевагу шлюбу, а не університету, скінчити вік жінкою, матір'ю, а не лікарем у отьому рідному селі, межі отсією темною, але рідною масою?... У Мисачихи біла ся кров у жилах, туманило ся у очах, але вона ніяк не могла розв'язати сього питання. Перевінчатись, казав Горбацький, і тоді поїхати. О, ні! Вона не здатна дробити своє почуття, своє коханнє!... Одружитись здобувши права лікаря, то-б то через декілька років — та чи можливо-ж се? Чи може вона разом віддатись і науці і коханню? Одночасово думати про зміст лекцій і про коханнє до Горбацького? Та чи й ждати-ме сам він декілька років? О, ні! Се рішати треба так, або так.

Другого дня ранком покликала вона де себе діда Омелька, перечитала йому того листа, що отримала вчора, перечитала й того, що передав їй Горбацький, пояснила дещо старому, а потім обидві свої руки поклала дідови на плечі і дивлячись йому у очи, запитала:

— Діду, скажи мені по правді, по совісти: чи виходить за лікаря Горбацького, чи ні?

Дід подумав трохи і відповів:

— Виходьте, пані, і простіть мене, старого, що я тоді образив вас!

— Я, діду, не серджу ся! — відповіла Уляна Іванівна.

* * *

Через декілька днів вона була вже у Франції, урядила всі свої діла і коли цілком уже заспокоїлась, першим чином перечитала ще раз листи свого чоловіка, ще раз подумала над ними і відповіла нарешті на нерозв'язане своє питання:

— Ні, за Горбацького за муж я не піду!

Відповідь її була тверда, рішуча і непохитна.

Денис (В. Ільницький). З різних країв і народів . . .	—20	зр.
Дзвінок, письмо для дітей р. 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98 по	3:00	"
Дікене Кароль. Два міста повість з англійського . . .	2:00	"
" " Новорічні дзвони, повість з англійського	—60	"
" " Олівер Твіст, " "	1:30	"
Доде Альфонс. Набоб, роман з французького . . .	2:70	"
" " Фромонт молодший і Ріслер старший . . .	1:80	"
" " Королі на вигнаю. Роман . . .	—60	"
Достовський Федір. Вина і кара, повість 2 томи . . .	4:00	"
Драгоманов Михайло. Про галицькоруське письменство	—12	"
" " Австро руські спомини, 5 частий (перша і друга часть вичерпані).	—50	"
" " Z dziejów liberalizmu w Rosyi . . .	—30	"
" " Чудацькі думки укр національну справу . . .	—50	"
Дрозд. В гостях добре, дома ліпше, повість . . .	—50	"
Еберс Юрий. Номо sum, повість з німецького . . .	1:20	"
Едварс. Стефан Лаврентий, повість . . .	2:70	"
Еркман-Шатریان. Пані Тереса, повість . . .	—80	"
Етнографічний збірник том I, II, III, і IV, по . . .	1 50	"
(том V, друкує ся)		
Загірня М. Жанна д Арк, оповідання . . .	—10	"
" " Про Авраама жидовина і Федора Християн.	—10	"
Закон о загальнім ополченю . . .	—45	"
Заклинський Р. Чи можна Федьковича Косованом звати?	—20	"
Залуквич (В. Масляк). Аристократи . . .	—20	"
" " Поезії том II.	—80	"
" " Кандидат	—15	"
Заневич Іван. Знесене Панщини в Галичині. I. . . .	—60	"
Записки наук товариства ім. Шевченка том I-XXV, по	1:50	"
(томи дальші друкують ся)		
Заревич Федір. Боднарівна драма народня . . .	10	"
Збірник фільод. секції том I. Я. Ковальський. Тарас		
Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя . . .	1:50	"
(т. II друкує ся)		
" іст. фільоз. секції т. I (друкує ся).		
" природн. лікарськї секції т. I і II, по . . .	1:50	"
" т. III вип. 1 і 2 по	1:40	"
" "Зеркало" з року 1890, 1891, 1892 по	2:00	"
Зінківський Трофим. Твори том I і II по	1 00	"
Золя Еміль. Мрія, повість з французького	1 00	"
" " Довбня. Дрібна-бібліотека	—20	"
"Зоря" письмо літературно-наукове р. V, VI без біб. по	3 00	"
"Зоря" письмо літературно-наукове VIII, IX, X і XI по	5 00	"
" ілюстроване р. XII, XIII,		
" XIV, XV, XVI, XVII, XVIII по	6 00	"
З чужих зіньників, збірник оповідань	1:40	"
Іловайський Д. Княжий період України Руси т. I до		
Волод Мономаха	1:60	"
" Княжий період України Руси т. II до		
Данила Галицького	1 80	"
Ільницький Б. Читанки, 1, 2, 3 і 4 по	—10	"
І. Н. О вихованю, підручник для женщин	—30	"
Йокай Мавр. Новий дідич 2 томи, роман з угорського . . .	1:50	"
Калитовський Ом. Др. Матеріяли до літератури апокри-		
фічної	:35	"
Карпенко Карий (Ів. Тобилевич). Драматичні твори . . .	1: 0	"
" " Драми и комедії. Одесса ч. I.	2:30	"
" " " " " " II.	2:30	"
Качала Степан. Коротка історія Руси	1:20	"
" " Похід Собіського під Відень	—20	"

1986

1992

Квітка Григорій. Маруся, повість	-10 зр.
Кельнер Л. др. Історія педагогії	-60 "
Кенан Юрій. Сибір. 2 часті	1 20 "
Кірі Ганна. Замок Делі, повість	2 50 "
Колеса Олек. Др. Шевченко і Міцкевич, студія	1 00 "
" " Юрій Косован	-30 "
" " Тарас Шевченко Промова К. О. виголо- шена у Львові на 37 роков смерті поета	-10 "
Кониський Ол. Грішники, роман-хроніка	-50 "
" " Оповідання	-20 "
" " Т. Шевченко. Підчас висшого розцвітту до арешту	-20 "
" " " На першому засланню	-20 "
" " " На другому засланню	-20 "
" " " В дорозі з заслання	-20 "
" " " В останні часи свого життя	-20 "
" " " Підчас перебування в Пе- тербурзі	-20 "
" " " Підчас подорожі на Україні	-20 "
" " " Проба улаштована хронології творів Т. Шевченка	-20 "
" " " Похорони Тараса Шевченка	-10 "
" " " В день святої волі	-10 "
Короленко Володимир. Сліпий музика, повість	-60 "
Костомарів М. Богдан Хмельницький 4 томи	6 40 "
" " Гетьмановане Брюховецького	1 25 "
" " " Виговського І. і Хмель- ницького Ю.	1 60 "
" " " Дамяна Многогрішного	1 25 "
Костомарів М. Мазепи 2 томи	3 30 "
" " Самійловича	1 25 "
" " Історичні монографії т. І.	2 00 "
" " " Руська історія в життєписах ч. II і III по Чернігівка, повість історична	-30 "
" " " Кудеяр повість історична	1 50 "
Кобриньска Наталя Наша доля ч. I, II і III по	-50 "
" " " Вінок. Жіночий альманах	2 - "
Коцюбинський Мих. Для загального добра, оповідання	-20 "
" " " Це коптьор, оповідання	-10 "
" " " Хо.	-10 "
" " " Задля хазяйства "	-10 "
Кропивницький Марко Титарівна, драма	-20 "
Кулик Володимир. Писання	-10 "
Кудіш Панько. Крашанка	-20 "
" " " Хуторна поезія	-50 "
" " " Чорна рада (хроніка повість)	-80 "
Коблянянска Ольга. Природа, оповідане	-30 "
" " " Царівна, повість	1 30 "
" " " Некультурна	-30 "
Ланьска. Обрусителі, повість з великоруського	-60 "
Левенко Вол. Пани й люде, роман	-80 "
" " " Per pedes Apostolorum, образки з життя	-30 "
" " " Солдатський розрух	-10 "
Левицький Ів. Нечуй. Кайдашева сім'я, повість	-50 "
" " " Микола Джеря, повість	80 "
" " " Навіжена, повість	-20 "
" " " Над чорним морем, повість	-90 "
" " " Не той став, повість	-30 "
" " " Повісти і оповідання	-30 "
" " " Поміж ворогами	-50 "
" " " Попались, драмат. картинки	-10 "